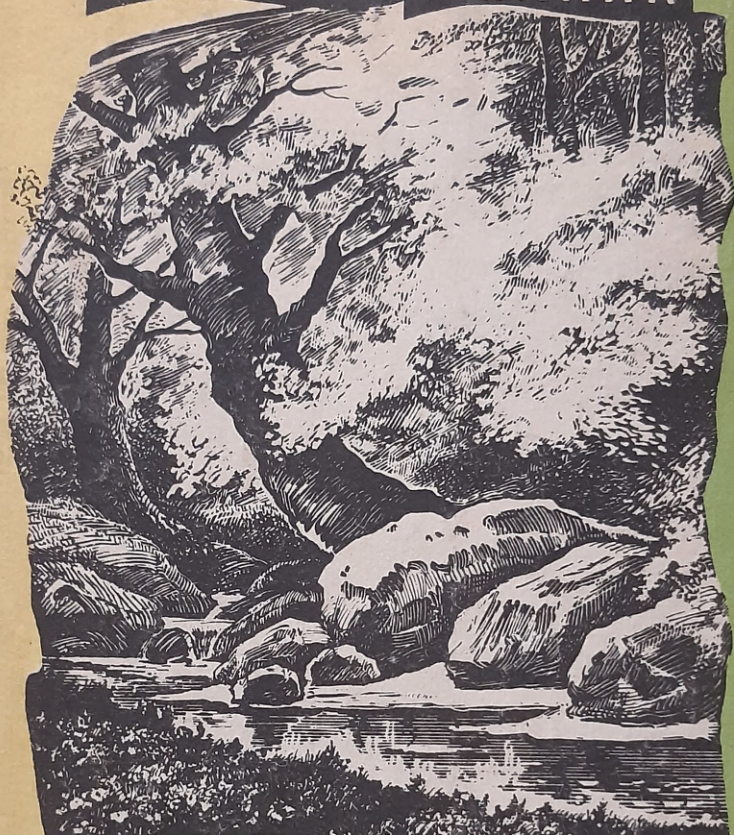


Л.Н.УкрВ 821(477)06  
054

МИКОЛА ОЛІЙНИК



**Т**ЕРПКИЙ  
ЗАПАХ  
ЖИВИЦІ

WILLIAMSON'S

WILLIAMSON'S

WILLIAMSON'S

WILLIAMSON'S

WILLIAMSON'S

WILLIAMSON'S

WILLIAMSON'S

WILLIAMSON'S

WILLIAMSON'S

WILLIAMSON'S

WILLIAMSON'S



Микола Олійник

# ТЕРПКИЙ ЗАПАХ ЖИВИЦІ

Повість, оповідання



Київ  
«Радянський письменник»  
1980

У2  
О-54

Новая книга современного украинского писателя посвящена проблемам морально-этического воспитания, воспевает высокие нравственные чувства советских людей.

Повесть «За красотой» — лирическая исповедь автора, преклоняющегося перед родной землей, красотой ее природы, благородством ее людей.

Произведения созданы в разные годы, разные периоды творчества писателя.

О 70303-020 43-80. 4702590200.  
М223(04)-80

©  
Видавництво  
«Радянський письменник»,  
1980



ОПОВІДАННЯ



## СОВІСТЬ

Тепер, з літами, далекими й частково забутими, важко визначити, коли саме, за яких умов чи обставин, викресалася іскра, що розпалила в його серці вічне чуття, котре люди назвали велично і просто — Любов. Може, це сталося іще тоді, коли, тримаючись за шорстку материну руку, що сягала йому рам'я, ішов він споришевою стежкою межі полів, серед розливу колось, сонця та голубіні, може, як гарячої жнивної пори спрагло припадав до джерельця у вільховій, завше тінявій балці чи як стояв при місяці в трепетно-солодкім тумані з тією, єдиною на все життя, — коханою, дружиною, матір'ю його дітей. А може...

Втім, Гайдаш ніколи над цим не задумувався, жив, як належить жити людині, — орав, сів, збирав і знову орав. І що більше займався тим, що звичнішою ставала йому ця праця, то глибше проростало в чоловікові чуття, яке потім, набагато пізніше, назветься так само Любов'ю. Любов'ю до вітчого краю, природи, землі. Землі, що її з безвічних часів топтали його діди й прадіди, якою товклися війни, ходили чума та голодна смерть, за яку билися, ішли на страту, яка нерідко, навіть за його пам'яті, тріскалася од безводдя.

Любити її. Хіба стосовне це почуття до чогось безсловесного, безмовного? Землю можна копати, рити, рвати, палити. Любити ж, здавалося, властиво тільки людину.

Та одного разу — було те в часи минулого лихоліття, коли над світом лютувала війна, — випало йому, Гайдашеві, партизанові-месникові, відбивати ешелон з нашими бранцями, що їх насильно, під загрозою смерті везли на новітню фашистську каторгу.

Завдання як завдання, загін його виконав, але для Петра Гайдаша то була надто пам'ятна операція. Разом з людьми вони відбили тоді вагони з... землею. Нашим, українським чорноземом, що його ворог, як і людей, намагався вивезти, вигарбать, зробити своєю власністю.

Гайдашеві та подія, той випадок перевернули душу. Ніхто того не помічав, він не виказував своїх почуттів, однак і ступати нею, і поводитися з нею, і відчувати її став по-іншому, зовсім по-іншому. Стоячи в караулі, годинами лежачи десь у засаді, вичатовуючи ворога, він розмовляв з нею, припадав до неї, коли допікало, втискувався, і завше вона була до нього лагідна, незрадлива, якась ніби материнська.

І коли по всьому тому, коли в повітрі запахло не порохами димами, а життєдайним, животворним розмаєм і він, Петро Гайдаш, здавши гвинтівку, уперше за всі ці роки ступив вільним, не солдатським кроком, земля покликкала його: «Ходи до мене, сину».

Гайдашеві той голос видався знайомим, до болю рідним, либонь, так промовляла до нього няня, і він пішов на той поклик. Роки були важкі, многотрудні, земля, як і люди на ній, почувалася зболено, зранено, однак і їй, і їм належало жити, вижити, перемогти — тепер уже на цьому, трудовому, мирному фронті.

Гайдаш міг — та коли б же міг! — обрати собі інший

фах, дещо спокійніший, легший, ніхто його за те, мабуть, не журив би, однак він і в гадці не мав чогось іншого, не уявляв його. Напевне, йому дорікали, могли дорікати — дружина, що так рідко бачила чоловіка удома, хтось із товаришів міг при нагоді кинути: «Ех, Петре, Петре, воно тобі треба?», та він уперто стояв на своєму. Одних заспокоював, просив не ремствувати, бо таке, бачте, время, такі часи, що треба, бо хто ж інший зробить, коли не ми; інших, кепкунів, що збоку чи й у лице підсміювалися над його хліборобською, немодною ніби тепер затятістю, — одшивав гострим, нещадним словом.

А сам... самого нерідко брала сутуга — з-за неполадків, неузгоджень та чибіє нерозпорядливості, через що страждала справа, самому боліло серце, нили сяк-так затамовані по-фронтовому рани, допікало безсоння, — тільки не каюття, не гіркота речарувань чи чогось схожого.

Син землі, він жив нею, снів нею, вважав її своєю судженою, своєю долею. Короткою зимовою дниною возив добрива, затримував сніг — коли тільки він був, бо траплялися й сухі, безсніжні зими, ладнав техніку, ганяв за запасними частинами, будував і учився, а навесні, влітку, як довшали дні, пропадав на полях, сіножатях, у тваринницьких таборах і тракторних бригадах, де завше поламки, неполадки, несправності... У конторі на нього чекали папери, уповноважені, телефонні дзвінки і ще безліч усякої мороки, вдома ждали щодня готовані і так ніколи вчасно і не спожиті обіди, а він, Петро Гайдаш, голова, — він не міг бути не головою, люди, що мають справу з землею і хлібом, одразу примічають одержимих і залюблених у своє діло і віддають їм належне — він пробував ґрунт, радів кожному теляткові; бідаркою їхав до орачів, сівачів, косарів, комбайнерів, пробував на зуб молоде зерно чи просто, вибившись із сил, зупинявся десь у байраці при джерельці, розмочував засохлого крайчика, і їв, і курив, — і не було йому більшої втіхи, вищого блага.

Увечері повертався. Ще не додому, ні — мав одзвітувати за день, дати лад усьому поточному, вислухати заслужені а чи й незаслужені нарікання і вже аж потім... Виростали його сини, ставали на виданні дочки — і все ніби без нього, хоча й турбувався про них, всіх одразу, колгоспних, сільських. Не обминали його ні педради, ні батьківські збори, ні дрова для школи, ні ремонт, ані транспорт. Бувало, що й випадали вільні години чи днини.



І тоді, думаючи про себе, — наче збоку, з відстані, мовби про когось іншого, — дивувався: як то може чоловік усе оце витримати, винести на одних плечах! Як може вмістити в собі стільки проблем, радощів, болів?! Не вірилось, хоча й знав, що так, що це дійсність, реальність. Можливо, комусь диво-дивина, а йому, від землі і для неї, її блага створеному, — звичайна, буденна.

Того літа Петрові Гайдашу перевалило за піввіку. Він внутрішньо ніби вповільнився, трохи поповнів, однак сили тої, духу того, що живили його завзятість, не втратив. Навпаки, вони в нього ніби потроїлись, і ті, хто міг запропонувати йому піти на пенсію, на заслужений відпочинок, навіть не заїкались про це.

Як і всі ці роки, Гайдаш ганяв старенького, бувалого в бувальцях газика, не шкодуючи ні свого, ні його залізного серця, прикидав, радів недалекому вже врожасві.

Пшениці стояли густі та стеблисті, вітер гнав по них отари овечок, здіймав злотопінні буруни, пахнув п'янким ароматом полів. Гайдаш вдихав його, втягував на повні груди до важкоти в них, мимохіть гладив ростинки, що ось-ось, через якийсь тиждень-півтора, мали обернутися пудами, центнерами, тоннами великого хліба.

А тим часом достигли ярі — їх так само було немало, комбайни проходили вже перші гони. Зоставивши газика під лісосмугою, Гайдаш втомлено брів слідом, видивлявся — чи не просипається зерно, чи не високу липають хлопці стерню, бо ж під пшеницю піде клин, все має бути акуратно.

— Не довіряєте нам, чи що? — ремствували механізатори. — Не вперше ж, знаємо — що до чого.

— Не вперше, — відповідав Гайдаш. — І знаю, що не підведете, а інакше не можу.

Давно непутить Гайдаша думка: чому б не працювати механізаторам побригадно? Чому один комбайн там, другий в іншому місці?.. Гуртом же куди зручніше! А обслузі — то й поготів.

— Така в мене, товариші, виникла думка, — сказав якось увечері, після наряду. — Можете її заперечити, коли, звісно, щось тут не так.

Того вечора поклали розпочати збирання по-новому. Для цього завтра всі комбайни зійдуться в урочищі Дівоче поле, де чималий клин пшениці, там же обладнали польовий стан з майстернею та вагончиком для відпочинку.

Завтра. А воно для хлібороба літньої пори осьдечки: не встиг оглянутися — уже пізно, а там, дивись, перші півні, другі, за третіми і вставати пора.

На подвір'ї, під старою, ще батьківською, яблунею, де в нього був столик з лавицею, Гайдаш посидів, покурив.

Домашні вже спали. Звикли до його пізнього вертання, то й лягали собі, а він, прибившись додому, коли були сили, підвечерював на кухні, намагаючись не стукнути ложкою чи мискою, аби не розбудити чутливої у сні дружини, бо їй же із сонцем на роботу, і лягав у кімнатці, де на літо йому готували окрему постелю, — знову-таки, аби не колошкав серед ночі сім'ю.

Спало й село. Петро Максимович дивився на нього, власне, на той куток, ту частину, що виднілася з двору, і легко та гарно було йому на душі. Нема нічого кращого для хлібороба, як мир і спокій. Тоді не яловіє земля, не заростає бур'янами, не калічать її вирви бомб та снарядів, солдатські шанці та гусениці танків. І не треба тоді шукати робочих рук, розраджувати вдів, турбуватися про сиріт, — все тоді, як-от і тепер, на своїх місцях, на кругах своїх, як сказано в «писанії». За днем настає ніч, за ніччю день. Життя висуває проблеми, воно ж і підсобляє розв'язувати їх. От, приміром, і нині. Десь аж на Кубані якісь незнані іпатівці додумалися до цього, бригадного, методу. А він, бачся, і їм прийшовся, полішкам. Та не те що прийшовся, а, можна сказати, визрів, так само народився з багаторічного досвіду, бо далі господарювати по-старому вже аж ніяк не годиться.

Життя — це, справді, не поле перейти. Це, коли хоче, постійне народження, зростання, лет, що його має відчувати кожен протягом усього віку. Так, так, народження після народження. Бо просто прийти на цей світ — ще мало, людина весь час має пізнавати, а в пізнанні вона ніби народжується, постає в іншій якості.

З саду, що тягнувся до берега, до невеликої річечки, і кінчався двома кущами калини по кутах, дихнуло остугою. Гайдаш розтопав недопалок, що здається, давно погас у нього в руці, поправив піджак, що висів наопашки. Пора було йти, хоч трохи спочити перед уже хай не видко, нелегким, бо всяке нове неодмінно тягне за собою видко, нелегким, бо всяке нове неодмінно тягне за собою масу непередбачених клопотів. Проте йти не хотілося — чи втома вибила з колії, чи думки, чи щось інше, укупі

взяте. Певце, так воно і було, що і те й інше, все разом відігнало од нього сон, полишивши тільки здатність відчувати його потребу, його благодетельність та ще, може, сподівання, солодку надію — от віджнивуємо, тоді й відпочинемо. Щоправда, Гайдаш одразу ж піймав себе на думці, що так воно було й торік, і позаторік, і позапозаторік, і усміхнувся цим своїм рожевим сподіванням. Бо за жнивами хлібними розпочиналися картопляні, а там кукурudzяні, не говорячи вже про сівбу та безліч інших великих і малих справ.

Усе ж за всієї щільності господарського графіка після жнив таки було вільніше, напруга хоч і не зовсім, а спадала, і це було природно, життєво вивірено. Як не розважай, що не кажи, а жнива жнивами, вирощене, витруджене втрачати — непоправний гріх.

Гайдаш важко встав, обпираючись руками об столик, вийшов з-під яблуні. Пахло свіжим сіном — недавно покосишував на подвір'ї траву, то висохла і пахтить, наче справді десь на якомусь лузі, раннім білим наливом, матіолами — донька, Орися, насіває щороку, каже: наймиліший їй аромат, городиною і просто зеленню — яблунево-грушево-вишнево-вербовим листям, що, поминаючи хату, творило суцільне зеленаве шатро, бур'яном попідтинню, різнотрав'ям.

Він любив своє подвір'я, на якому звікували батько, батьків батько і, казали, прадід, що перший і оселився тут, на чималому пагорбі, звідки видно півсела і поля аж ген до самого обрію; а прадід — за легендами, що переходили од роду до роду, — прийшов сюди десь із півдня, з пониззя Дніпра, де козакував, буцімто і на турка ходив, та на старість присмирнів, обрав собі звичне хліборобське ремесло, а шаблю, густо змазавши гусиним жиром, поклав до скрині, межі святковий одяг, тільки інколи витягував, клав на коліна й зажурено сидів, пригадуючи, певне, бурхливу, до чому в грудях хвилюючу молодість.

Тепер ось йому, Петрові, Максима Гайдаша сину, котрому вже за піввіку, випало газдувати на ріднім обійсті, тримати честь і роду, й землі вітчोї. Та, бачте, не тільки власних, а й колективних, всієї громади, бо життя поінакшало, стало купним, сукупним і належиться йому, голові, пектися за всіх. Про кожного зокрема і про всіх гуртома. Таке-бо життя, така дійсність, то ж має високо тримати ту честь. Тримати що б там не було, за будь-яких погод і непогод, вдень і вночі, зимою і літом, навіть тоді, коли

неможливо, з останніх зусиль. В цьому, здається, так само хліборобська мудрість. Не втрачати сили духу, віри в найскрутніші часи. Навіть у безвиході шукати вихід.

Гайдаш ступив крок-другий до ганку, як з вулиці мало не під ноги йому кинувся пес, зраділо заскавучав.

— Ах ти, волоцюго,— потріпав його по зашийку господар.— Не сидиться тобі?

Пес вертівся, намагався лизнути руку на знак своєї собачої вірності, здавалося, він просив у хазяїна вибачення, що не зустрів його, як належить, біля воріт, а прогуляв десь, прогавив ту урочу хвилину вертання господаря додому.

— Май, Майок...— ласкав Гайдаш свого безмовного друга, пригадуючи між іншим те, як позаторік знайшов його покинутим щеням, що од голоду ледь спиналось на ноги, навіть не скавчало, а мовби нявкало і з дитячою якоюсь невинністю й нерозумінням своєї долі дивилося на людину. Певне, ті очі, той погляд і розчулили Гайдаша. Розчулили і обізлили до чирьї байдужості та бездушності. Пригрів він тоді ледь живий цей клубочок, що все тикався мордою йому до ніг, а що трапилося це у травні, в маю, то й нарік його Маєм.

— Хороший Май,— розчулено жебонів Гайдаш, наче побіля нього була людина, дитина, що просила вітцівської уваги та ласки.— Ось обіжнемося та обсіємось і гайнемо з тобою на озера, на полювання. Скучив уже? Скучив... Ах ти, Май...

Він справді щоосені виїздив на день-два на полювання. На Херсонщині був у нього друг, так само голова, і запрошував його на качок. Гайдаш їздив туди колгоспним «бобиком», колгоспною розламайкою, у якої, однак, був добрий мотор і тягла вона мало не в сотню кінських сил. Їздив, порушуючи всілякі закони і норми: по-перше, колгоспною машиною, по-друге, без спеціального на те дозволу вищого начальства (а коли воно, зрештою, довідалося, Гайдаш заявив прямо: «Ото й буду їздити! Як собі хоче! Не треба мені ваших відпусток, санаторіїв та курортів, там мені до душі...»).

Кілька днів вони справді блукали плавнями, їздили на острови, де кишіло птаством, купалися, коли випадала сонячна днина, ласували кавунами, що аж світилися на сонці — такі були солодкі та ярі... І говорили, балагурили, сміялись. Траплялися їм такі ж само запеклі, збігли від сімей і домівок попутники, що вміли «травити» з вечора до

ранку, до зорі, і не було кінця-краю балачкам. Мов хлопчиська, що вивели коней в нічне, сиділи біля вогнища, їли запахущу потрійну юшку, наперчену до хрипоті в горлі, і перебирали новини, бувальщини, анекдоти.

Повертався Гайдаш з таких мандрів посвіжілий, веселий, ніби з якоїсь кругосвітньої подорожі, де стільки набачився та начувся, що вистачить тепер до наступного разу. І, звісно, без жодної качки. Коли його допитувалися, де ж упольоване, безнадійно махав рукою, показував увись, мовляв, гай-гай, полетіло кудись у світи.

— Їжте ось кавуни,— задобрював надто допитливих.— Таких кавунів, як у мого друга, ніде не знайдете. Солодкі, аж репаються.

Май, що неодмінно супроводжував хазяїна у цих його мандрах, так само був задоволений, якийсь ніби аж гордий з того, що, бачте, нікого з домашніх от не взяли, а його не раз і не два, а он скільки.

Так вони стояли посеред подвір'я, людина і пес, раді були один одному, наче після довгої розлуки здибалися два давніх друга та й не можуть, не в силі розстатися.

Нараз Гайдашеву увагу привернув якийсь аж надто яскравий спалах. Спалахнуло позаду, сяєво впало на подвір'я скісно, трепетно. Гайдаш подумав, що то світло летючої зірки, однак воно не згасало, а, навпаки, сильнішало, та й кольору було зовсім іншого — не голубуватого, як зорепадне, а багряне, оранжеве.

— Тихо, Май,— тривожно мовив Гайдаш і обернувся.

Горіло в полі. Гайдаш не бачив, де саме й що, але вгадував: понад шляхом, там, на Дівочому...

На кутку завили собаки, заскавулів Май.

— Тихо, Май... Сиди тихо.

Гайдаш ніби намагався заглушити в собі і довкола те, що підсвідомо вже клетотіло в ньому, палало, рвало його душу.

У хаті задзвонив телефон. Певне, вікно на ніч розчинили, і самотнє голосне дзеленчання ще більше підкреслювало глупоту ночі й тривогу, що її тайла темрява.

Гайдаш кинувся в дім.

Біля телефону — втомлена, оспана — вже стояла дружина.

— Що?! — гаркнув, хоч трубка й озивалася бентежним чоловічим голосом.— Де?.. Бригадирів негайно!

Не сказавши більше ні слова, він кинув трубку, прожогом метнувся у двері. У хліві стояв доччин мотосцикл,

і хоч він, Гайдаш, не любляв цього транспорту, забороняв і дочці гасати на ньому, — зараз це була єдина можливість найшвидше добратися до поля. Принаймні до двору. Згадав, що не має ключа, очевидно, він у дочки, і знову влетів у хату.

— Ключ! Де ключ?

— Тихіше, Петре, — обізвалася дружина. — Ключ же, напевне, в Орісі. Зараз я...

Та дочка вже стояла на порозі. Мабуть, розбудив її батьків голос.

— Ключ, тату, ось, — простягла на долоні крихітку лискучого металу. — Може, й мені?..

Мотоцикл кулею вирвався за ворота. Лунке, надто серед нічної тиші, диркотіння ще довго висло у вулиці, все оддаляючись і оддаляючись туди, де вже вочевидь ясніла заграва. Незабаром до нього долучилося інше, ще інше — то, певне, поспішали розбуджені тривогою бригадири. Затим вплелися до нього людські голоси, бряжчання відер, собачий гвалт.

Пожежа!

Підняті по тривозі трактористи довго, як йому здавалося, заводили машини, ще довше чіпляли плуги, бо ті стояли окремо, не готові для такої okazji, і Гайдаш підганяв їх, навіть прикрикував, чого звичайно не допускав. Зрештою, наказавши всім, хто встиг нагодитися, чимдуж поспішати до місця пожежі, сам погнав трактором у поле.

Горів чималий лан пшениці. Його майже навпіл розтинала дорога, траса, якою вдень і вночі мчали на південь, до теплого і ласкавого моря, автотуристи чи й просто не наділені цим високим титулом власники «Жигулів», «Москвичів», «Запорожців»... Гайдаш завше дивився на них з осторогою, надто в жнива, — той недопалок кине, в того глушитель обірвано і сицле він іскрами, мов з вогнемета.

Та що тепер його осторога?

Гайдаш вимкнув зчеплення, натиснув на гальма, і трактор уповільнив хід, хоч ті, що були на ньому, позіскакували ще раніше.

Пшениця палахкотіла. Вітерець, що мов нарочито війнував цієї ранньої рані, відносив полум'я далі й далі від шляху. Іскри падали в середині клину, і там, де вони осідали, одразу виникали вогнища. Їх ставало все більше, передбачити, де вони виникнуть, і кинути туди людей було неможливо. Єдине, що можна і потрібно було тут

робити, — це розітнути лан, відокремити ціле, неушкоджене од стихії.

Він так і поклав. Не чекаючи інших тракторів, що вже наближалися, Гайдаш знову кинувся до кабіни. Несамовито ревнув мотор, трактор сіпнувся, скреготнув гусеницями, трохи проїхав уздовж дороги і, зайшовши збоку, врізався в сірувату цієї пори невисоку стіну пшениці.

Гайдаш обернувся — широка смуга ріллі рівно стелилась позаду. Однак, завважив, її недосить, вона завузька, щоб не перетнув вогонь, необхідно ще й ще пройти плугами, тоді, може, вдасться перепинити його.

— Еге-гей! — висунувшись із кабіни, замахав трактористам, що вже підоспіли. — Давай сюди!

Почули його за гулом мотора чи ні?

Спрямувавши трактор десь на невидимий той бік лану, Гайдаш простежив за вогниками фар, що слабо і, здавалося, недоречно поблискували на тлі цієї суцільної веремії. Авжеж! Зрозуміли. Зрештою, хлопці й самі знають, що чинити в такому випадкові.

Іскри сипалися на залізну обшивку кабіни, жевріли на ній розпеченими черв'ячками, та не їх остерігався Гайдаш, не вони несли небезпеку, а ті, що перелітали й недолітали, падали в пшеницю. Поки що, знесилені віддаллю, вони були не страшні, гасли, ледь торкнувшись колосся, проте з наближенням вогню їх густішало, і Гайдаш додавав швидкості, аби якнайскоріше досягти кінця клину і повернути назад, розширити смугу.

Та лан був немалий, на добру сотню гектарів, земля суха, мов скам'яніла, — плуги брали її важко, натужно. Гайдаш відчував, що на швидкості, яку він узяв, недовго й порвати їх, метал-бо сухий, гартований, однак іншого виходу не було, і він гнав, витискував з мотора все, що лиш можна було витиснути.

«Як же так? Як же так? — билосся в голові. — Недогледіли... Недодивилися... Така пшениця...» Уривками йому приходили на згадку інші випадки — десь, не в нього, а десь, бо досі його обминало... Навіть спали на думку пожежі на нафтопромислах, що про них не раз читав, і Гайдаш весь налився якоюсь невідомою, незбагненою ревністю. «От-от, — кричало в ньому, — тама ж попридумували різні гасники, а тут?.. Тут ніби не золото? Тут хліб! Може, дорожче усякого золота...» Він весь палав гнівом, ладен був хоч будь-кого вибатькувати, висповідати — за легковажність, недогляд і ще за безліч всіляких істотних

і неістотних гріхів. Бо як таки-так, щоб оце горіло добро, людська праця і снага, і ніяких інших, окрім давніх-прадавніх, засобів рятувати їх не придумано? Це ж хліб горить, вважай, саме життя, основа його і суть. Хіба ж таке мислимо, припустимо? Хіба ж це природно?.. Хай у війні, там зрозуміло, там згорають людські життя, тисячі життів. А це ж...

Воронене, підбите багрецем широченне крило впало на трактор. Зіпнув мотор, наче йому враз перетяли сталеву горлянку, і Гайдаш з усієї сили натиснув на акселератор. Заволокло простір, нічого не стало видно, нічим дихати. Гайдаш хряпнув дверцятами, однак вони не пристали, відскочили, і він зрозумів, що даремно намагається ізолюватись, відгородитися, — дим, чад, спекотне дихання стихії, здавалося, поїняло все, весь простір і годі було від нього сховатись.

Коли пелена кіптяви спала, Гайдаш побачив, що уздовж смуги ріллі, яку він проклав, по інший бік її, рухаються ще кілька вогників, а біля дороги збивають полум'я десятки людей. Їхні постаті на тлі пожежі були миготливі, ламкі, наче їх на мить хтось звідти вихоплював і потім ставив назад, неозорий удень степ ніби звузився, зібрався до одної-величезної цятки, що так само миготіла, бризкала іскрами, ніби сміялася.

На мить Гайдашеві здалося, що це те, пережите, звідане, бачене ним в сорок першим, коли вони власноруч палили хліба, аби не дісталися ворогові. Палили з жалем і болем, однак ніби не таким ось, як зараз, бо тоді було інше, крицевою лавою сунула тоді на них ворожа орда і необхідно було випалити, винищити все дотла, не лишити для неї жодної поживи...

Одігнав недоречну настирну згадку, мовби якусь ману. Перед ним було живе, реальне, грізне і невмолиме, що його належало загнuzдати, підкорити, знешкодити — в ім'я людей, життя, дійсності, що вистояла в тих пекельних вогнях.

Належало! Ось він прокладе ще одну смугу, а по той бік товариші, і згине, поникне лихо, що так зненацька, зовсім неочікувано упало на голови. Згине! Бо інакше не може бути. Інакше...

В кабінку пахнуло жаром, хоч близько вогню ніби й не було. Гайдаш рвонув на грудях сорочку... Клятий же вітерець! Удень ні дихне, ні шелесне, а це... Попереду, там, куди прямував, нараз наче вибухнуло — спершу



махнуло чорним отим крилом, а попід ним зяясніло, засвітилось, заблискало.

Не тямлячи себе, Гайдаш кинув машину прямо туди, у вогонь, в самісіньку його пащу, аби одразу, одним махом задавити його, розтоптати, вчавити гуєеницями в землю.

Може, іншого разу він цього не зробив би, напевне — стримав би того, хто замірився б таке учинити, але нині... «Ходи до мене, сиңу», — вчувся йому далекий материн голос (а може, то був голос землі), і він не міг послухатись, не піти на той гук, в якому вчувалися і поклик предків, що звікували на цій землі і заповіли йому любити її, і тих, що полягли за неї — отута і десь, знайшли в ній останнє приставище, і зовсім ще не зрілих, що тільки прийшли у цей світ, і власної совісті.

І власної совісті. Він ніколи нею не гендлював, не хитрив-криводушив, він нарікся сином землі, а синові належить бути оборонцем матері. Навіть якщо задля цього треба віддати найдорожче.

## МАТИ ЗЕМЛІ

Санаторій стояв на околиці, високо в горах. Добратися до нього можна було кружною трасою, що оперізувала місто, або ж підвісною, канатною дорогою. Траса була незручна, вдень і вночі нею карабкалися, страшенно ревути, і з шаленою швидкістю мчали вниз автомашини, доріжок для пішоходів на ній не передбачили, проте Одноконь на це не зважав. Першого дня, погойдавшись на двадцятиметровій висоті, над прірвами та над кручами, він твердо вирішив, що то не для нього, не його транспорт, — він має ноги, звук ходити, а часу, видко з усього, не бракуватиме.

Тиждень, відколи він тут, обернувся Одноконеві суцільною нудьгою. Не тому, що кепські умови, ні, все в санаторії продумано, підпорядковано відпочинкові, а от гриз чоловіка якийсь черв'ячок, і не було йому, клятому, вщину. Лікарі особливо не турбували, раз оглянувши, назначили вигрівання коліна — воно в нього боліло ще з війни, од поранення, а то сказали більше гуляти; сусіда по палаті трапився якийсь дивний, весь день пропадав на морі, рибалив, — чим зайнятися, куди подіти стільки вільного часу, Одноконь не міг одразу збагнути. Перші дні, після свіданку, він діловито закурював і, ніби це була його бригада і йому, бригадирові, належало визначити її готовність до сівби чи до жнив, ішов оглядати санаторне хазяйство. Не знайшовши особливих недоліків на території — тут панували чистота, акуратність, — він заглянув на господарський двір і на превелике своє задоволення побачив стареньку тритонку, біля якої вовтузилися двоє. Одноконь зупинився, постояв у воротах, знову дістав сигарету. Легенкий запах пального й мастил, що йшов од машини, збентежив його, змусив частіше забитися серце. Недовго роздумуючи, ступив на подвір'я, закрокував у кінець його, де були ті двоє.

— Припалити, сказати б, не знайдеться, хлопці? — запитав привітавшись.

Один з них мовчки ткнув запальничку і знову пірнув під капот. Одноконь припалив, затягнувся й заглянув собі.

— Не везе?

— Ті, що поралися біля машини, були молоді, певне, годилися йому в сини.

— Не везе,— досадливо буркнув чубатий, що давав запальничку, юнак.— Йй давно місце на звалищі, а тримають... вимагають роботи.

— Машина, як, сказати б, і людина, любить догляд,— повчально мовив Одноконь.— Списати легше.

Хлопець зиркнув на прихідька і вмовк, мабуть, невдоволений стороннім втручанням.

— Стукають? — знову запитав Одноконь.

— Не стукають,— відповів юнак і запитав одверто:— А ви, дядю, щось у цьому петраєте?

Одноконь усміхнувся.

— То ось зараз почувте,— додав хлопець і гукнув на парникові, що порався в кабіні:— Колю! Ану заведи. Коли й тепер бісова душа барахлитиме, то будь вона неладна! Що я, не знайду собі роботи, чи що?

Коля довго ганяв стартером, щось у моторі кладало, ляскало, сам же він уперто мовчав, а коли запрацював — всі почули дрібне, схоже на кулеметне, тріскотіння. Одноконь став на крило, перехнябився дослухаючись. Потім зіскочив, махнув, аби заглушили мотор.

— Ну що, сподобалося? — запитав чубатий.

— Чого ж,— спокійно мовив Одноконь.— Нам ця пісня знайома.

Юнаки глянули на нього з цікавістю.

— Щось попало в циліндр,— визначив Одноконь.

— Жартуєш, батя,— скептично сказав Коля.— Вони ж герметично закриті.

— Молодчина,— похвалив хлопця Одноконь.— Через карбюратор затягло. Не чули такого?

Хлопці перезирнулися.

— Давайте ключі.— Він зняв кашкет.— Крило чимсь застелить. Або ось що: краще самі. Знімайте клапани.

— А ви, дядю, не жартуете? — запитав Коля.

— Знімайте, знімайте,— наполягав Одноконь.— Не глядіть на мене. Інакше не будете їздити.

Юнаки перезирнулися ще раз, і старший, стеновши плечима, нехотя поліз під капот. Одноконь зайшов з другого боку.

— Я, хлопче, на цьому ділі, сказати б, зуби з'їв,— вів далі.— Вас ще й на світі не було, як я почав під капоти та під кузови заглядати. Еге ж, перейшло через мої руки і машин, і тракторів. І таких ось, як ви,— додав.— Прийде, бувало, з курсів — ще молоко на губах, і роби з нього людину, спеціаліста. Та ти крути, не бійся,— підохочу-

вав хлопця.— Раз сказав, що попало, то, значить, попало. Як тебе звати? Федором? А мене Грицьком. Григорієм, сказати б, Матвійовичем. Давно шоферуєш?

— Та другий рік,— відповів Федір.— У школі здавали на права.

— Тоді все ясно,— весело сказав Одноконь.— Ну, нічого, наловчишся, ще й класним будеш водієм. А ти ж? — звернувся до Колі, що напівлежав на крилі поруч.

— Він у мене стажується,— пояснив водій і додав:— Не дадуть кращої — кину цю лайбу.

— А дарма,— заперечив Одноконь.— Це твій, сказати б, шоферський університет. От полазиш у ній, позаглядаєш туди та сюди — і все тобі ясно буде, що й до чого.

— Так їзди ж ніякої! — спересердя вигукнув юнак.

Одноконь уже не чув, власне, пропустив повз вуха ці його слова.

— Тепер зачекай,— сказав натомість.— Тепер я сам. Там прокладка, то аби не пошкодити.— Він перейшов до Федора:— Іди тепер на моє місце й дивись.

Ключиком злегенька обстукав лискучу од мастила кришку, тоді обережно, пальцями, почав знімати. Це схоже було на фокус, і сам він — зосереджений, уважний — скидався на штукаря, в руках якого ось-ось з'явиться диво.

Майже так воно й сталося. Григорій Матвійович підняв кришку, і в одному з циліндрів хлопці побачили невеличкі, в пшеничне зерно завбільшки, шматочки роздробленого металу.

— Ну, ось вам,— сказав Одноконь.— Не вірили, то глядіть.— Зібрав шматочки в долоню — їх було кілька.— А тепер шукайте, чого там у карбюраторі бракує, гачки якої чи болтика. Хоча,— додав,— могло потрапити й не за вашої, сказати б, пам'яті.— Він передав знахідку хлопцям, а сам, обмацавши інші циліндри, узявся приладновувати кришку.

Потім ставили та регулювали клапани, заодно попідтягали болти й на інших вузлах.

— Машина твоя, Федю,— говорив Одноконь,— сказати б, оджила своє, проте не поспішай, вона ще служитиме. Будеш глядіти — бігатиме.

— Ет,— махнув водій.— Колю! Ану давай. Побачимо, що вона тепер заспіває.

Мотор знову довго не заводився, але згодом запрацював чисто, без стуку та тріскотіння.

— Ну, що я вам казав! — радів Одноконь.

— Спасибі, Григорію Матвійовичу, — дякував Федір. — Уперше зустрічаю, щоб відпочиваючий... Славом, з мене могорич. Приходьте під кінець роботи.

— Кий тут могорич? — заспішив раптом Одноконь. — На процедуру спізвився, нехай їй грець. Буде тепер балачок.

Сяк-так витерши руки, він ще закурив і подався до корпусу.

Чутка, що хворий — прізвище його Одноконь — знайшов у машині рідкісну неполадку і сам, власноручно, усунув її, дійшла до заступника директора санаторію, від нього якось до головлікаря, а вже від того до лікаря, що йому, власне їй, безпосередньо підлягав Григорій Матвійович. Якогось дня, під час прийому, та ніби ненароком завела про це мову, а потім категорично порекомендувала Одноконеві — коли він приїхав сюди — відпочивати, їздити чи ходити на екскурсії, на концерти, кіно чи й просто гуляти біля моря.

І він почав ходити до моря. Купатися вже було холодно, на це зважувалися тільки сміливці, та й ті вискакували, ніби опшарені, більшість же сиділа на набережній — дихала, різалась у карти, читала або ж нікала понад самісінькою водою, вишукувала камінці.

Одноконь сидіти не міг, карти ненавидів, тому, кепкуючи з власної персони, збирав камінці. Камінці були гарненькі — формою й кольором, і він приносив їх повнісінькі кишені і, не знаючи, що з ними робити, роздавав потім санаторним дамам.

Невідомо, скільки тривало б це його заняття, на скільки б вистачило йому терпцю, коли б не випадок, що поклав край і Одноконевому ходінню до моря, і збиранню камінців, і який взагалі мало не закінчився для нього трагічно.

А сталося ось що. По кількох днях непогіддя вибилося сонце, зазолотило останнє, ще не оббите вітрами листя на кленах, і відпочиваючі знову висипали на море. Була, здається, неділя. Пообідавши, Одноконь не став заходити до палати на «мертвий час», а побрів набережною, час од часу спляючись то біля афіші, то коло розцяцькованого кольоровими листівками та обкладинками журналів кіоска, то просто проводжаючи поглядом пароплав, що раптом білим видом з'являвся на обрії і плив, наче казковий лебідь, невідомо звідки й куди. Втім, про це можна було

запитатись, але Одноконь не хотів — тоді він достеменно знатиме маршрут корабля, можливо, і його назву і треба буде розпрощатися з казкою.

Надвечір набережна полюднішала, певне, до курортників приєдналися аборигени міста, всі перемішалися, жартували, сміялись. Одноконові не подобалась ця тіснява, і він надався було до санаторію, як раптом серед шуму і гамору його слух уловив щось до болю рідне, близьке, дороге, що змусило його зупинитись. Якусь мить він стояв, ніби завмерши, тоді підвів голову і одразу натрапив очима на журавлів. Журавлів було багато, вони летіли двома розгорнутими ключами, та, певне, забачивши воду, збилися, закружляли, закричали над містом. Крик той раптом вирвав Одноконя з курортного гомону, переніс на рідні простори, на його миле Полісся і ніби вкопав там зачарованого. Стояв, забувши про все, милуючись красою птахів, усотуючи в себе їхню втому, їхню спрагу, їхню незрадливу любов до землі. Він і сам собі здавався тим птахом, готовим зірватися, злинути і полетіти до вітчого вирію, на тихі плеса, рутвяні килими берегів та полів...

А журавлі кружляли, ключі то урочисто ладналися, то розсипались на блакитному тлі, гомін їхній дужчав, завмирав, ставав ледве чутний, а тоді розкочувався знову, виповнював простір, Одноконову душу бентежним відлунням.

— Батя, ти що, задрімав? — спитав хтось, зачепившись за нього.

— Журавлі, — усе ще не одриваючись од неба, сказав Одноконь. — Летять.

— Бабахнуть би по них.

Одноконя пересмикнуло, урочистість розвіялась, зникла. Він здивовано глянув на того, хто міг це сказати, і побачив поруч кількох молодиків.

— Навіщо ж — бабахнуть? — запитав.

— Бачили чудака? — шкірячись до своїх, сказав один з гуляк. — Ех, батя, — зітхнув. — Та їх же на шампури — пальчики оближеш. Темнота.

— Усе б вам жерти, — зневажливо глянув на вимушених своїх співрозмовників Одноконь і відступив.

— Ти про що, батя? — подався до нього один з них.

— Про тебе ж, розумника, — проказав у вічі йому Одноконь. — Все пожерли б, паскуди.

— Чекай, чекай, — з подиву вирячив очі молодик. — Ні, ви чули? — звернувся до своїх. — Цей батя явно

напрошується на комплімент. Ану, повтори, — зажадав від Одноконя.

— Згинь, маро, — стиснув кулаки Одноконь. — Відійди, бо як повторю, то мокре місце од тебе зостанеться.

— Що, що? — наступав парубійко.

— Те саме.

На них уже почали звертати увагу, і Оноконь, щоб не загострювати ситуації, плюнув спересердя і повернувся. Не встиг він зробити й кроку, як хтось шарпнув його.

— Ти що ж? Ображаєш — і навтьоки?

Молодики обступили Одноконя, вони, певне, тільки й ждали нагоди зачепитися.

— З нами, батя, жарти кепські, — значливо докинув плечистий, з татуїровкою на грудях і на руках. — Або викуп гони, або... — Він грайливо бренькнув басовитою струною гітари, підморгнув друзкам.

Хто знав, чим це могло б закінчитися, бо Одноконь уже готовий був провчити нахаб, та втрутилися перехожі, дружинники, і тих — мов вітром здуло. Все, зрештою, обійшлося, проте випадок став відомий санаторному начальству, і Одноконя наступного дня викликала лікар.

— Що мені з вами робити? — запитала немолода вже, либонь, одних з ним років, з густою сивиною жінка.

— А що? — удав простака Одноконь.

— Так-таки й нічого? — усміхнулася лікар. — На процедури запізнюєтесь, на екскурсіях вас не видно, блукаєте десь. — Вона подивилась на нього прямим, відвертим поглядом, від якого Одноконові враз стало ніяково, незручно, і він засовався в кріслі. — Дорослий, сім'ю маєте, — вела далі жінка, — а поводите себе, мов хлопчисько. Виписати вас, чи що?

— Випишіть! — зірвався на ноги Одноконь. — Благаю вас, лікарю: випишіть!

Жінка стиснула губи, стримуючи усмішку.

— Справді дитина. Таж поїдете і знов запряжетеся на весь рік.

— Все одно, — стояв на своєму Одноконь. — Я вже, сказати б, відпочив, нога не болять.

— Дивний ви, Одноконю, — скрушно мовила жінка. — Люди он які гроші платять, щоб полікуватися в нас, а ви... Невже ви не розумієте? Це ж санаторій, тут свої порядки.

— Розумію, — сказав Одноконь, — а тільки... даруйте, прошу вас, не по мені ці порядки. Не звик я.

— Що ж тут звикати? — здивувалася лікар.

— Не звик,— повторив її опікуванець.

— Біда мені з вами.— Жінка згорнула, відіклала «історію».— Прошу вас,— звернулася до Одноконя,— поведьте себе серйозніше. Зосталося небагато.

Тон жінки, її доброзичливість зворушили Одноконя. Він стояв, ніяково переступаючи з ноги на ногу, винувато дивився на свої великі вузлуваті руки, що висіли якось незвично, мовби зайві.

— Обіцяєте? — запитала жінка.

— Обіцяю,— глянув на неї довірливо.— Можна йти?

— На все добре,— побажала лікар.

Одноконь вийшов, сів оддалік на лавці і довго, уперто палив одну за одною цигарки. «Може, справді не варто було зачіпатися з тими патлатими,— міркував.— Поговорили б та й пішли... Але ж ні! Не міг я! Сьогодні йому не жалко журавля, завтра — качки, позавтраму воно готове рибу виглушити в ставку, задля примхи зламати дерево... Не можна! Скільки он їх, що йдуть у життя з великою ложкою. Мовчати їм — значить потакати. Не можна! Нехай там що — виписують, карають. гудять — не можна!»

Місцина, де він сидів, була затишна — між диких лаврів, самшиту, молодих кипарисів, що, розпарені сонцем, дихали ніжним, терпкуватим запахом живиці, з неї відкривалися чудові краєвиди гір, далеких і близьких, зовсім голих, скелястих і вкритих лісом. «Певне, там гарно,— думалося Одноконеві.— Дерева навівають спокій... І немає отих...»

Він усе більше захоплювався своїм відкриттям, гори, здавалося, вже кликали його, манили, Одноконь навіть устав, притулив дашком до очей долоню і почав пильно вдивлятися в стрімке громаддя скель, ніби щось там вищукуючи, когось виглядаючи.

Як він раніше цього не бачив, чому досі не побував серед отого бескеття? Туди! Негайно! Цур їм, отим... Але ж лікарка! А що лікарка? Піти туди зранку чи по обіді — кому який клопіт?

Наступного дня, нашвидку відбувши процедуру, Одноконь уже знайомими стежками виплутав з двору і опинився на трасі. Дорогою мчали машини. Водії застережливо сигналізували пішоходам, обминали його, а Одноконь крокував далі й далі, інколи зупинявся, з подивом глядів на прямовисні, покриті мохом скелі, що на десятки метрів



здіймались над ним, чи милувався деревцем — ну, при-  
тьмом же, здається, із каменя, як воно там тримається,  
де бере соки?

Дорога все глибше врзалась в ущелину, зверху, зі  
скель, покапувало, інколи звідти зривалися камінці і з  
тріском падали на вкату машину гальку. Іти ставало  
нєзручно, тісно і нецікаво. Одноконь аж зрадів, коли ще  
за кількасот метрів скелі розступилися і він опинився  
в долині якоїсь невеличкої річечки з страшенно покру-  
ченим руслом і до прозорості чистою водою. Річка зви-  
валася, бурхала з каменя на камінь, дно її було висте-  
лене дрібненькими різноколірними камінцями, геть-чисто  
такими, які він збирав на березі моря.

Од траси понад річкою йшла дорога, і Одноконь звер-  
нув на неї — цікаво: куди вона, що там? Дорога була  
глухувата, усе ж, міркував, кудись вона виведе, десь там  
є люди, життя.

Ішов уже близько години, все далі, вище забираючись  
в гори. Унизу залишилася річечка, зникла за виступом  
скелі, довкола лежало царство гір і лісів. Одноконь зу-  
пинявся, милувався краєвидами. Йому, поліщуківі, все  
це було і дивне, й захоплююче, і незвичайне. Він ніколи  
не бачив такого нагромадження каменю, такої химерії  
природи. Ніколи, хоча й прожив немало, і на війні був,  
і так доводилось їздити.

Земля була Одноконеві полем, нивою, лугом... І озе-  
речком з карасями, щупаками та щуками, річкою з тихи-  
ми заводами, де завше кишить плотва, а в ковбанах, під  
корчами, дрімають неповороткі соми... Ну ще, може, бу-  
ла вона йому байраком, зарослим ліщиною й терном, не-  
великим піщаним пагорбом, де, вважай, нічого не росло,  
і — звичайно — лісом. Ліси в них дрімучі, за день не пере-  
йдеш, кишать птаством та дичиною... Про гори Одноконь  
тільки чув, не вірив, що вони такі-от суворі, мовчазні,  
холодні.

«Як же воно так, — міркував, забравшись на високий  
камінь і роззираючись довкола, — тут гора за горою, ка-  
мінь на камені, у нас — рівно, хоч боком котися, камінця  
жодного не знайдеш. Дивно, та й годі. Одна ж земля,  
одна, сказати б, мати. Кажуть, її мільйони й мільйони  
літ... Звідки ж вона? Хто її сотворив? Якими соками жи-  
виться?.. Не може ж бути, щоб мільйони років і отак-то —  
нізвідки нічого... Щоб давати життя, треба самому живи-  
тися, жити. А на вій же чого тільки немає! Люду того,

звірів, дерев, рослинності всякої!.. Є ж щось, що тримає її, Землю, на світі...»

Питання поставали одне за одним, щось ніби сипало їх перед чоловіком, вимагало відповіді, а замість неї зринали інші, складніші, заплутаніші, і він, зрештою, відмахнувся від них, спустився з каменя. «Ху! — Одноконь аж упрів од несподіваних роздумів.— Треба ж наплестися такому. Чи не пора повертати? Забрався, мабуть, далеко... Але ж гарно як! — знову втішно подумав оглядаючись.— Дійду ще он туди,— зважився,— до тієї каменяки».

Попереду, ніби зовсім близько, височіла могутня, чимсь незвичайна, як на нього, скеля. Широченна в основі, вона раптом звужувалась, мінялася формами, творила щось подібне людській, власне, жіночій постаті. Одноконь чув про стародавніх кам'яних баб, навіть бачив колись таку на Херсонщині, але ця була колосальних розмірів, та й хто її міг тут поставити?

Пришвидшував крок, аби скоріш дійти того дива — воно раптом чомусь потягло його, вабило, як, бувало, вабили в дитинстві веселки, і ніяк не міг дістатися,— скеля наче віддалялась, тікала... «Що за мана?» — чудувався Одноконь і налягав на ноги.

Попереду, у видолинку, стояла навантажена дошками та бруссям машина, біля неї з лопатою — чоловік. «Мабуть, загрузла,— подумав Одноконь.— Хоча де їй тут загрузнути!» Підійшовши ближче, побачив: машина справді сиділа у, здавалося, мізерному рівчакові. «Де б йому тут взятися?» — здивувався і, привітавшись з чоловіком, заглянув під кузов.

— Так,— мовив значливо.

Чоловік досмоктав недопалка, сплюнув сперсердя і мовчки взявся розчищати біля коліс.

— Чого ж вас сюди занесло? — запитав Одноконь.— Дорога, сказати б, справна.

— Та камінь,— кивнув чоловік на добрячий уламок скелі, що лежав уже оддалік.— Видно, звалився і якраз поперек. Думали об'їхати, а воно ніби й рівчака того, а бачте...

З-за куцїв, з оберемком сушняку, вийшов юнак у короткій шкіряній куртці, кинув гілля, зиркнув — певне, у такий спосіб вітаючись — на незнайомого, і удвох вони заходилися затовкувати паліччя під колеса.

— Не pomoже,— зупинив Одноконь,— глибоко сидить.

Грунт під колесами був водянистий, слизький — перемелена скатами глина, галька, різне галуззя, що його пхали туди, він усе дужче й дужче засмоктував.

— Тре піднімати,— сказав Одноконь.— Домкрат є?

— Гамзате! — звернувся чоловік до юнака, що порався під машиною.

Одноконь тільки тепер збагнув, що то і є водій. «Новачок,— подумав.— Як і той, Федь, іще не навчений».

— Давай домкрат, Гамза,— сказав Одноконь водієві, коли той виліз.

— Що — домкрат? — замахав руками юнак.— Домкрат на сухому.

— Давай, давай, не гарячкуй,— знімав піджака Одноконь.— А ви — як вас? Павло?.. Розчистіть отут рівенько, щоб поставити домкрат.

Засукавши рукава, Одноконь послабив та відкинув назад — щоб не заважала — краватку і заходився підлашнувати домкрат. Машина сиділа аж надто низько, домкрат не підходив, і Одноконь рив для нього виямок, підмощував, аби не вгрузав, каміння, але той все одно вклякав під вагою покляжі, колесо не вивільнялося, і все доводилося робити спочатку.

— Що у вас тут, машин більше немає, витягти нічим? — запитав перекурюючи.

— Машин є,— відповів Гамзат.— Машин далеко.

— Їхнє село високо в горах,— кивнув на гори Павло. Одноконь нерозуміюче глянув на нього.

— Чому — їхнє? А ваше? — спитав.

— Хе! — усміхнувся чоловік.— Моє ще далі. Нова Калитва — може, чули? Воронежської області. А вас як величати?

— Та просто... Одноконь. Грицько Одноконь. Житомирські ми, з-під Овруча, сказати б, поліщуки.

— Знаєм, знаєм,— сказав Павло.— А як же це?.. Як же ви?..

— Тут опинився? — не дав йому доказати, засміявся Одноконь.— Набридло сидіти. З санаторію я. День у день одне й те саме... То й пішов оце.— Він зиркнув на годинник — була вже друга, спохмурнів, кинув недопалок і ще завзятіше заходився біля домкрата.

Зрештою, після якогось разу вдалося вирвати з багнюки колесо, і вони гуртом почали закидати вибоїну.

— Каміння, каміння давайте спершу,— командував Одноконь.— Та покрупніше. І он те, не гладеньке.

Вони завалили яму гостряками, приклали сушняком, і Одноконь звільнив домкрат.

Колесо опинилося зверху, з нього густими патьоками спливала багнюка.

— Отакечки його, — задоволено мовив Одноконь. — Ми, поліщуки, до багнюки звичні, знаємо, як її, холеру, приборкувати.

Вони звеселіли, енергійніше заворушилися, допомагаючи йому.

— Що ж це ви, сказати б, возите, коли так? — запитав Павла Одноконь, натякаючи на його нетутешність. — Чи, мо', в гості попутно?

— Ні, не в гості, — заперечив Павло. — Подарунок веземо. Земляки послали, щоб доставив на місце.

— Подарунок?! — здивувався Одноконь і ще раз, ніби не вірячи власним очам, глянув на кузов.

— Еге, подарунок, — підтвердив Павло. — Магазин даруємо. Готовий, тільки зібрати.

Одноконь мовчав, підладнував домкрат до другого колеса.

— У них тут навесні землетрус погуляв, — вів далі Павло, — наробив шкоди. То ми й того... Дізналися з газет, написали листа, вони — нам...

Одноконеві згадалося, що кілька років тому і вони, полісяни, готували деревину для потерпілих од землетрусу. То було, здається, для Ташкента, їхні й майстри туди їздили.

— Он, сказати б, якої! — дослухавши оповідь, сказав Одноконь. — Дружба?!

— Дружба! — блиснув білозубою усмішкою Гамзат. — Мир — дружба.

— Дружба. — Одноконь поклав йому на плече замащену руку. — А чого ж ти оце забрався, дружба?

Гамзат не все зрозумів, засміявся, обхопив Одноконя.

— Спасибі, Дружба!

— Потішний хлопець! — сказав Павло. — То що, їдемо з нами, Григорію? — звернувся до Одноконя.

— Дякую, але мені вертати, — споліскував у струмочку руки. — Закуримо ось і — будьте здорові. Та гляди, не залазь більше, — покуйовдив Гамзатові чуба.

Сорочка й штани були заляпані, та Одноконь не зважав, він був радий нагоді, оцій несподіваній зустрічі, подарункові, що його переправляли високо в гори новокамітв'янці, — до чого й він, сказати б, доклав своїх рук.

Машина давно пішла, гублячи між скель лунке натужне гудіння, а Одноконь стояв, дивився на диво — скелю, до якої так і не дійшов і вже, мабуть, ніколи не дістанеться. «Може, воно, сказати б, і краще, — міркував, — бо зблизька гори не такі видні, а я ж бачу її всю зверху донизу, бачу одну й другу... десяту, мо', й двадцятку. І скрізь там люди — як і в нас, на долинах. І до них їдуть інші, близькі й далекі, з дарунками, дружбою. То, може, цим, любов'ю вселюдською, приязню, і живе Земля? Може, тому вона гарна така, урочиста, супокійна та щедра?»

Сонце перевалило за полудень, між гір залягла перша сутінь, хоч шпилі їх ще золотились, знизу потягло холодом. Довкола запанувала святкова тиша, що буває на зламі дня й ночі, доброї літньої чи й осінньої пори. Одноконь нехотя відірвався поглядом од верхів, які сивими пасмами спадали додолу, до могутніх рамен Землі, що була йому горбами і долами, полями й лугами, лісами та пасовиськами, і неспіхом, ніби аж злегка ступаючи, щоб не наполохати тиші, пішов назад. Десь його ждали, хтось десь на нього ремствував, та все те було мізерією, ніщо супроти того, що він сьогодні побачив, пережив, звідав.

## ТЕРПКИЙ ЗАПАХ ЖИВИЦІ

Тераси піднімалися вище й вище. Темно-зелені кількарічні сосонки, що ними вони були обсажені, здавалися акуратно розкладеними кимось вінками, що не блякли ні восени, ні взимку, тим паче цієї весняної пори. Слідом за деревами — на проміжних, незайманих смугах, — плутаючись у пониклій торішній траві, пнулися бліденькі, ніби щойно з-під снігу, крокуси, голубі проліски, зовсім безлисті — малюсінький кетяг на тоненькім стеблі — скрипочки, тендітні фіалки... Що вище в гору, де було прохолодніше і без угаву шугали вітри, рослинності меншало, земля ще тільки бралася густою бузковою прорістю.

Олешко неспіхом, оглядаючи сосонки, зійшов на самісіньку гору. Він любив цю місцину чомусь найбільше, хоч інші були такі ж, можливо, навіть кращі. Не раз принагідно пробував розібратися в цих дивних своїх почуваннях, і завше на згадку неодмінно приходив день, коли він уперше піднявся сюди і поглянув на майбутні свої володіння. Панорама відкрилася разюча: один за одним, наче хто нарочито їх понасилав, тягнулися голі пагорби. Він змовчав, нікому не виказав тоді своїх почуттів, але найпершим порухом душі було — кинути все це к бісовій матері і посісти нехай меншу, непомітнішу, зате куди легшу, обжиту посаду. Тим більше, що керівник диплома доконче радив поступати до аспірантури, принаймні залишитися в міністерстві, де також була для нього вакансія, щоб згодом усе ж таки зайнятися науковою роботою. Що його тоді втримало? Сумління, гордість чи, може, справді романтика невідомого, честь першопрохідника, перетворювача? Адже варто було сказати: «Ні», і ніхто б його, практично не сформованого спеціаліста, не змусив, не осудив, бо всі знали, всі розуміли, що завдання, яке ставилося перед молодим лісгоспом, під силу тільки змужнілій, досвідченій людині. Певне, все відіграло тоді роль: і бажання вийти на простір, за набридлі протягом стількох років інститутські стіни, і прагнення чогось відчутного, зримого, і, мабуть, поклик предків, що з діда-прадіда жили лісом... Ніколи не забути йому тої миті, коли слідом за острахом з'явилося щось таке, що враз витиснуло усі попередні чуття, виповнило душу радістю та гордістю за справджене, здійснене. Здається, вістрям своєї уяви він побачив тоді довкола молоді

переліски, відчув з дитинства знайомі пахощі розпареної сонцем глиці, грибів, різнотрав'я, і те підказало йому рішенець, визначило його подальшу долю.

На верхівці гори сумовито шумів торішнім листям самотній нелінь. Олешко власноручно посадив його тут, на видноті, знайшовши і викопавши десь за десятки кілометрів, і з тих пір ревно доглядав, аби дубок ріс, аби не зашкодила йому якась стихія. Один з кілочків, що ними був обгороджений нелінь, за зиму розхитавсь, похилився, і деревце час од часу при сильних подувах вітру черкало об перекладину, кора в тім місці здригнулася. Олешко дістав складаного ножа, застругав кілочка і дужче ввігнав у ґрунт, а попсоване місце ретельно замазав землею і перев'язав одірваною від носовика стьожкою. «Знову Галина лятиметься», — подумав, згадавши, скільки було у них з цього приводу з дружиною розмов. Щоразу, досить йому вийти до посадок, як з кипені або зовсім зникала розірвана на перев'язки хустина, або з неї лишалася половина, яку все одно доводилося викидати. «Брав би індивідуальний пакет, чи що, — сердилася дружина. — Не настачу ж я тобі хусточок, скоро сорочки почнеш дерти». Переконавав її, що то ж дерево, жива природа («Не пожаліла ж би ти для людини»), та це ще більше розпалювало жінку, і він винувато змовкав.

Тим самим ножем Олешко розворушив довколо стовбурця землю і став, замилювався панорамою гір. Гори лежали перед ним спокійні, іще сонливі після недавньої зими, прикриті величезними рутв'яними шапками. Тільки далекі, на горизонті, зблискували осяйними шпилями, але то вже було не його, інше володіння, царина вічних снігів. Олешко ставився до тієї химерної природи не байдуже, з цікавістю, бо ж знав, що в тих вічно холодних верхах притаєне життя, звідти беруть початок бурхливі гірські ріки і річечки, що несуть в долини воду, вологу, напувають сади, і поля, і його зелене царство. Гори дишали свіжістю, простором, що вбирав у себе весь до остатку зір, напували снагою, вселяли якийсь незрозумілий неспокій, якусь дивну бентегу.

На одному з пагорбів, що крутосхилами спадав до глибоких яруг, працювали люди. Восени там сталося нещастя — хтось підпалив трав'яний сухостій, вогонь розгулявся, кинувся на тераси і знівечив чималу ділянку посадок. Зараз вона чорніла, лисіла, була Олешкові німим докором за недогляд, чи що б то. А який недогляд, коли людей

в нього обмаль, площа ж он яка — сотні гектарів! — а міській пожежній дружині до того ніякісінького клопоту. Ставив же він після того випадку питання на виконкомі, аби спеціальним рішенням зобов'язали пожежників у разі необхідності виїздити на допомогу, — так ні, відкараскались, виставили цілий заслон інструкцій та правил. Ніби то тільки його, наче садить він не для людей — для себе... Поговорили, та й по всьому, а йому пильнуй, убо-лівай, думай про кожне деревце, кожную ділянку, бо ж то справа його рук, честі, врешті — майбутнього. Ростимуть отут ліси — збережеться земля, її родючість. Не ростимуть...

Власне, так питання не стоїть. Ліси вже ростуть, в них роки й роки людської праці, і тепер їх тільки оберегати — від вогню, худоби, від браконьєра...

Поки Олешко спускався серпантинком донизу, над ним висів, не переставав дзвеніти жайвір. «Дивна птаха, — думав Олешко. — Тільки сонце на весну, сніг з землі — уже в небі, виспіває. Мабуть, десь тут гніздо буде мостити». Пташка висіла прямо над ним, ледве видима тріпотлива у вишині, підіймалася, падала, ніби хтось то підсмикував її, то враз опускав до самісінької землі. Сонце сліщило, очі засльозилися, і Олешко, стримуючись, щоб не пуститися з гори бігцем, пішов донизу.

Біля газика, що його він залишив при дорозі, стояла двоколка. Господар її, видно, щойно під'їхав, бо вже на очах у Олешка зіскочив і, не бачачи його, почав прив'язувати віжки до заднього бампера машини. «Даніял, — пізнав Олешко одного з своїх бригадирів. — Чого б то йому? Не міг зачекати, що примчав аж сюди?» Прискорив ходу.

— Саям алейкум, директор! — гукнув ще здалеку бригадир.

— Саям. Чого це тебе носить? — удавано суворо запитав, підійшовши, Олешко.

— Е-е... Є клопіт, хороший клопіт, — усміхнувся бригадир і зсунув на потилицю витерту цигейкову шапку. — Син в армію йде, відпустка треба, директор.

— Поздоровляю, Даніяле, — пом'якшав Олешко.

Перед ним ураз постали невеличкий, загублений серед гір аул на найдальшій окраїні його господарства, Фатіма, дружина Даніяла, що завше частувала смачним айраном, їхній найстарший, смаглявий красень Алім.

— Старіємо, Даніяле, — додав Олешко.



— Не розумію, Василь Семенович! — не без подиву мовив бригадир.

— Старіємо, кажу. Дітей до армії проводжаємо, дерева нас уже переганяють...

— Діалектика, — засміявся бригадир. — Сам говорив, товариш директор.

— Авжеж, — Олешко й собі засміявся, пригадавши, як на початку доводилося агітувати Даніяла садити ліс. «Навіщо садити? — дивувався чоловік. — Для кого садити? Помремо — навіщо ліс?» Отоді і вжив Олешко це слово — діалектика, мовляв, такий закон природи, що одне покоління піклується про інше, інакше й життя не буде на землі... Певне, те саме пригадав і Даніял, бо поглянув лукаво і поспішив перевести розмову на інше.

— Прийдеш, Василь Семенович?

— Коли проводи?

— У понеділок. А в неділю приходь, з дружиною.

Олешко пообіцяв, і вони розіпрощалися. Даніял подався дорогою в гори, а Олешко розвернув газика і поїхав до крутосхилів, де підсаджували випалену вогнем смугу.

Старенький, пофарбований в оранжеве «універсал» поволі тягнув лісосаджальну машину. Робітниці ритмічно вихоплювали з пучка і спритно вставляли в борозенку маленькі деревця, що, здавалося, одразу ж ховалися в ґрунті. Олешко якийсь час стояв, дивився здалік на їхню роботу, і в уяві його поставали тисячі таких майже непомітних сосонок, дубків, які він висадив і яким належить стати колись могутніми деревами, лісом, захистити собою цю землю, дати їй вологу, затишок, зробити її красивою. «У кого ж піднімається рука на це ще не окріпле життя? — думав. — Хіба що тільки в того, хто ніколи не відчував насолоди праці, єднання з природою, у кого черства, жорстока душа. Такому все одно, що спалити, зрубати дерево... або затоптати його, ще зовсім немічне... чи столочити худобою...»

— Чого зажурились, Василю Семеновичу? — зупинившись, весело гукнув тракторист — молодий, недавно з курсів механізаторів, хлопець. — Виростуть ваші сосонки.

— А вони, Миколо, такі ж мої, як і твої, — відповів Олешко. — Ти краще скажи, чому ото не доводиш смугу до кінця?

— Як не доводжу? — здивувався тракторист.

— А так. Поглянь, яка понад краєм застається смуга. Мало не сотня метрів.

— Так уже й сотня, — піднявся на сидінні Микола. — Уполовину менше, Василю Семеновичу. Там же не розвернутися, зірватись можна.

— Він у нас іще полохливий, Василю Семеновичу, як той кінь необ'їжджений, — кинула котрась з молодиць.

— Чуєш, як про тебе жінки говорять? — уколів хлопця Олешко.

— Чую, — ніскільки не почервонівши, сказав тракторист. — Язик без кісток, товаришу директор, говорити можна все. Нехай сяде та розвернеться, тоді й говорить.

— І-і-і, налякав, — не здавалася жінка. — Правду каже Василь Семенович: там цілим весіллям пройти можна, а тобі не розвернутися.

Тракторист махнув рукою: мовляв, з вами не договоришся, — ввімкнув передачу. Агрегат знову посунувся кругосхилом.

Сонце сідало над високі верхи засніжених гір, зблискувало сліпуче, до болю в очах. Олешко обійшов свіжі посадки, зостався вдоволений роботою. Саджанці підбрали сюди найкращі, п'ятирічні, аби добре прижилися і, можливо, догнали ростом своїх попередників. Ішов поміж них, зовсім маленьких, подекуди й непомітних серед груддя, а вже бачив себе в зелених тінистих смугах, вчував терпкі пахощі молодої хвої... «Треба буде розбити груддя, — не тепер, потім, коли люди трохи вивільняться». Їдише, що зараз не вдовольняло його, це ота недоорана смуга. Смуга, що лишалася понад урвищем. Змусити тракториста розорати її він не мав права, це було б всупереч інструкції, техніці безпеки, однак і лишати її... «Не закріпиться корінням — розміє ще далі», — розмірковував.

Неподалеку стояли плуги — не встигли забрати після недавньої оранки. Олешко обдивився їх і, коли агрегат пройшов повз нього востаннє, гукнув:

— Миколо, відчіпляй саджалку і давай сюди.

— Що ви надумали, Василю Семеновичу? — з острахом запитав тракторист.

— Давай, давай, — наполог Олешко. — Закріпляй плуги.

— Але я туди не полізу, — застеріг тракторист.

— Не полізеш, — пообіцяв йому Олешко. — Ставай он там, — показав рукою, — стежитимеш, аби...

— І що ото ви затіваєте, Василю Семеновичу? — підійшли жінки. — Жити вам надоїло, чи що? Та ж справді зірветесь.

Олешко мовчки забрався на сидіння, вмовстився зручніше, попробував газ, важелі — машина слухалася кожного його поруху.

— Василю Семеновичу, — щось хотів сказати тракторист, однак Олешко вже нічого не чув. Спрямувавши машину на цілину, він прикипів поглядом до її передка, що поволі сунувся до яруги. «Ще трохи... Ще... Краї там надійні, одразу не...»

— Стійте!.. Стій! — долетіло тривожне Миколине. Хлопець заскочив наперед, махав руками перед самісіньким радіатором.

Олешко зупинив трактор, зліз поглянути, чи далеко до краю.

— Я не відповідаю, Василю Семеновичу! — важко дихав юнак. — Є свідки... Я не ручаюся!

— Даремно, — докірливо мовив Олешко. — Треба вірити в те, що задумав.

— Але ж це ви, товаришу директор.

— Хоча би й так, — сказав Олешко. — Ми робимо одну справу, Миколо.

— Не жартуйте, Василю Семеновичу, — поспішили на виручку хлопцеві жінки. — Тут воно справді ніколи не оралося.

— Але ж ми прийшли, щоб зорати, посадити тут ліс, — наполягав Олешко. — Ще пару разів, і все. Гляньте, скільки тут виросте дерев — ціла смуга. І яр далі не поповзе.

Агрегат робив останній розворот, останню загінку, коли Олешко відчув, що машина раптом перестала слухатись. Тої миті попереду виросла Миколина постать. Юнак перелякано махав руками, щось кричав, проте Олешко не чув його, він весь був поглинутий почуттям, що враз ніби скувало його волю.

— Вперед! Ривком уперед! — почув Олешко розпачливе, і це вивело його з оціпеніння. Різким рухом він рвонув ричаг повороту ліворуч, натиснув газ — машина сіпнулася, трохи вихопилася вперед, але тут же почала осідати. Хотілося оглянутися, подивитись, однак втратити зараз хвилину, навіть секунду — означало смерть. А Олешкові хотілося жити, бо все, що він досі робив, було для життя, в ім'я життя, над усе йому потрібно було вивернути машину, вирвати її і себе з пазурів майже видимої смерті. Він надав газу, до відказу одтягнув ричаг повороту, мотор скажено ревів, здавалося, він ось-ось

лопне од перенапруги, та Олешко на те не зважав. Ще б трохи!.. Ледь-ледь... Кілька сантиметрів...

Якимсь дивом йому все-таки вдалося вивернути агрегат, одвести трохи од яру — тепер він був збоку, вже не страшний, але страшне було попереду: трактор стояв на крутизні, от-от міг завалитися. На якусь мить Олешко глянув убік — жінки з жахом дивилися на нього, тільки Микола бігав та все розмахував руками...

Машину раптом перехнябило, Олешко щосили вчепився за кермо, довкола попливли зелені смуги деревець, свіжа рілля, де вони щойно садили... Затим усе зсунулося, змістилося... Підсвідомо він іще вимкнув зчеплення, відпустив усі ричаги, що на них досі спирався... І раптом кінь здибився, Олешка відкинуло назад, він мало не впав з сидіння, все ж утримався... якимсь дивом, а втримався...

Все зупинилось, умовкло, ніби ніде нікого не було, тільки він — прикипілий до сидіння, та солона гіркота в роті... та млосьть, що по самісінькі вінця виповнила душу, тіло, усе єство... На трактор видерся Микола, щось горланив, шарпав, та все було байдуже... Олешко трохи посидів, затим протер очі — наче зняв з них полуду, звівся, глянув назад: трактор мало не лежав, надійно спершись на плуги. А збоку чорніла широка смуга свіжої ріллі, на якій вони завтра посадять тремтливі маленькі сосонки.

## ДОРОГА В ДАЛИНУ

Вона починалася зразу ж від порога, од невеличкого, заскленого різноколірними скельцями ганочка з кількома підгнилими сходишками і рівною, добре випрасуваною биндою спокійно текла в далину. Взимку, коли випадали сніги, між старими дуплистими вербами, що хтозна з яких пір стерегли її, залягали кучугури, і дорога горбатилась, куріла густою порошею. Снігу ніхто не розчищав, кінні й піші пробивались крізь запоси, тільки навесні, коли втихали хурделиці, його розсовував старенький бульдозер, і сніг потроху осідав, темнів, танув, наповнюючи крижаною водою придорожні канави і ями, а на проталинах, на сухоземлях висипала рясна, мов мак, прозелень. У кінці березня сніг зникав зовсім, доріжка підсихала, на узбіччях бралась травицею, люди на ній з'являлись частіше. Вони ішли зусюди, тому що лікарня, в яку упиралась дорога, була кушова — на декілька сіл. З самого ранку відвідувачі тіснилися в коридорі чи грілись на сонечку біля будинку, на лавах, чекали черги. Катерина викликала їх по одному, записувала прізвища, ім'я та по батькові, а вже потім ними займався лікар. Прийом тривав увесь день, хоч на табличці, що висіла на дверях, значилось: «...з 9-ї до 15-ї». Правда, після обіду людей меншало, можна було й відлучитися, та тоді неодмінно виникало питання: «Куди?», і вона, коли не послішала на виклик, просто виходила у двір і довго, до болю в очах дивилася на довколишні гайки, що мріли край неба, на дорогу, яка починалася від ганочка з двома старими ялинами обіч.

Лікарня стояла на відшибі, острівцем, оточеним давно пересохлими болотами. Колись тут був монастир, збудований, як і церковка при ньому, на місці давньої і страшної козацької битви. Після війни з німцями до монастирських будівель якийсь час нікому не було діла, і лише кілька років тому їх віддали під лікарню.

Перші дні Катерині було навіть цікаво після міської сусти відчутти себе серед цього спокою. Вона годинами блукала околицями, слухала лагідну тишу полів, і великі зеленуваті очі її, що жадібно впивалися в голубу далину, ставали голубуватими, груди виповнювалися якоюсь неясною бентегою, що йшла від землі, од суцвіть і, можливо, від самого простору. Спогади про школу, друзів, про вечори, які вони влаштовували зрідка на скупі студент-

ську стипендію, не викликали у неї смутку, почуття самотності, здавалося, її не чіпало. Катерина гарно, зі смаком, по-міському одягалася і, коли в неділю йшла селом, — всі на неї заглядалися, навіть жінки. На танцях і так, при зустрічах, хлопці не відривали від неї очей, сміливіші пробували залицятися, проводжали від клубу додому. Катерина все це сприймала жартома, а то й просто байдуже.

— Не нашого поля ягода, — говорили про неї селянки, коли Катерина відмовила Яркові, вчителю. — Видно, жде, що за нею з міста приїдуть.

Її стали називати гордячкою, а вона ніби й не чула того, сміялася, на свята виступала в клубі — читала Єсеніна.

— Нехай, — шептались жінки. — Поплигає та й сяде.

Та минали дні, місяці, минуло й два літа, а Катерина якою була, такою і зоставалась. Ніхто до неї не приїздив, писали їй рідко, краса її ніби зблякла, не викликала колишнього захоплення. Про дівчину вже й шепотіти перестали, а коли й згадували, то хіба з якогось певного приводу.

— Іхали б ви од нас, — сказала якось Катерині тітка Уляна, прибиральниця. — Чого вам тут сидіти, хлопцям очі мозолити? Піти за них ви все одно не підете, видно по вас, а так сидіти — яка вигода? Ще, глядіть, слави поганої заживете.

Вони були удвох в її затишній кімнатці, і Катерина щиро розсміялася з Уляниних слів.

— Еге ж, смієтеся, — стояла на своєму жінка. — У нас все можуть подумати. Та й до яких пір будете перебирати хлопцями?

— Хіба я перебираю, тітко Уляно? Чи хочете, щоб я так, не спитавши броду?..

— Чого там не спитавши? Вони ж усі на виду, хлопці, ми їх змалечку, з таких ось літ знаємо. Ви тільки моргніть.

— Мало знати. Серцем треба перевірити, — відповідала на це Катерина.

— Глядіть, перевіряйте, — співала своєї Уляна. — Наше бабське діло таке: сьогодні краса, а завтра роса...

— Спасибі, тіточко Уляно, а тільки я так не можу. Та й не в думках воно.

В останньому Катерина злукавила. Вона не раз задумувалася над власним життям-буттям, частенько диву-

валася: невже вона справді така гордячка? Інші давно встигли вийти заміж, поїхали з чоловіками, а вона... Траплялися хлопці, так ні ж, все ждала великого, справжнього, за ким пішла б на край світу, в огонь і в воду... «От і діждалася, — картала себе Катерина, — і край світу рядом, і води довкола хоч залийся, а його, жаданого, єдиного, нема й нема...»

Бувало, до них заїздили гості. Переважно це були краєзнавці, любителі старовини, учні. Вони годинами тинялися по садибі, під старою напівзруйнованою стіною, а потім, на їхнє прохання, Катерина відчиняла церкву (ключі також передали лікарні) і терпеливо ждала, коли ті намилуються і підуть. Сама ж вона заходить в церкву спочатку боялася: як-не-як — медсестра, комсомолка, проте якимось відважилась і пошкодувала, що не зробила цього раніше.

Церковка була маленька, затишна, майстерно розписана. І що найцікавіше — двоповерхова. На верхньому, наземному, поверсі стояли потемнілі царські врата з зображенням усіх святих, в тіснуватому закапелку за ними лежала різна церковна утвар. Внизу, власне, то вже була не церква, а щось подібне до склепу, лежали останки загиблих у бою козаків. Катерина чула про це поховання, але що воно саме таке — їй навіть не думалось. Небачене зворушило її, і з тих пір Катерина стала привітніша до відвідувачів, не ждала байдуже, коли ті підуть, а вже й сама тягнулась до них, прислухалася, як на те був час.

Одного разу, коли Катерина поверталася до лікарні з села, її обігнав забризканий, салатового кольору «Москвич». Машина промчала повз неї на повній швидкості, та метрах в ста, однак, зупинилася на узбіччі, з неї виліз повнуватий, середнього росту чоловік. Він запалив, оглянув колеса, навіть щось колнув ногою одне з них. «Міг би їхати далі, — подумала Катерина, — дорога пряма, запитувати нема потреби».

Чоловік — з виду йому можна було дати років тридцять п'ять, не більше, а коли б не розкішні зализини, то й того менше, — ступив їй назустріч.

— Вибачте, — сказав хрипливато, гортанно («П'є», — подумалось Катерині), — це колишній монастир на козацьких могилах? — кивнув на садибу.

— Так, — стримано відповіла Катерина.

— Ви теж туди? — поцікавився він. — Коли бажаєте — скажіть мені, прошу, — гостинно розчинив дверцята.

Хоч тут і недалеко, все ж незручно обганяти людину, кидати саму на дорозі.

«Говіркий»,— подумала Катерина і усміхнулась куточками уст.

— Там, кажуть, тепер лікарня,— вів далі незнайомий, спрямовуючи машину на дорогу.— Ви часом не лікар?.. Не там працюєте?

Вона усміхнулась відвертіше: «До чого ж вони всі примітивні! Хто ви така? Де працюєте?.. Ніби нема інших питань?..»

— Майже вгадали.

— Чому — майже?

— Тому що я не лікар, хоч і працюю там.

— Чудово! — вигукнув він.— Тоді хто ж ви? Медсестра?

«Ну, от... і почалось».

Він розповідав про себе: художник, із Києва. Видавництво доручило йому проілюструвати книгу відомого письменника про Хмельниччину, там, до речі, є й про тутешні місця, от він і вирішив подивитися. «Для достовірності,— додав.— Та й для натхнення».

Завідувача лікарні вже не було, Катерина розпорядилася, аби приїжджого пропустили у двір з машиною.

Художник пробув у них декілька днів. Звали його Петром. Прізвиська свого не сказав, та воно для Катерини нічого й не значило б: мистецтвом дівчина цікавилася мало, крім Божія — автора «Медсестри», з яким зустрічалися в школі, вона нікого не знала.

Петро з ранку до полудня, поки Катерина була зайнята з хворими, блукав околицями, полями, робив зарисовки — називав їх ескізами,— а під вечір, коли лікарня пустіла, вони ішли вдвох, і Катерина розповідала йому все, що чула про битву, про монастир, церкву.

— А знаєте,— сказав він одного разу,— церква знаменна ще й тим, що її розписував Іжакевич, великий художник. Ось погляньте,— показував їй вицвілий, ледь помітний підпис в куточку величезної картини, що займала весь передній простінок. На картині було зображено розп'яття Ісуса Христа. «Який же він художник,— скептично подумала Катерина.— Богомаз». А Петро, ніби вгадуючи її думки, розповів, що це не поодинокий випадок, коли великі майстри зверталися до релігійних сюжетів, що, наприклад, Володимирський собор у Києві розписував Васнецов, великий російський художник, а Андрій



Рубльов взагалі присвятив іконопису все своє життя і тим знаменитий, увійшов в історію.

— Такі були часи,— говорив Петро.— Колись монастирі та собори відігравали немалу роль.

Вона слухала і чомусь вірила йому, під його впливом мінялись її думки, погляди. І та сама церковка, що повз неї вона байдуже проходила хтосна-скільки разів, ставала безцінним пам'ятником давнини, який треба берегти для віків, для нащадків, аби знали вони, що й у нас була своя — і не мала — історія, свої — і справжні! — герої.

Катерина дивилась на його передчасні залисини, густу на скронях сивину, на ледь сутулу постать, і їй здавалось, що давно з ним знайома, що він її, рідний, тільки був десь далеко, а тепер вернувся і розповідає їй бачене, вона ж слухає, слухає... І так хороше їй, так приємно чути той голос...

Якось запросила художника на вечерю. Саме поспіли вишні, вона наварила вареників і покликала його й головного лікаря. Вони випили по чарці наливки, хвалили її кулінарне вміння, говорили про мистецтво, про козацькі могили і козацькі подвиги. А потім лікар пішов — його хтось покликав, і вони zostалися удвох.

— Вам тут не сумно? — запитав Петро.— Ви не сумуєте за своїми, за містом?

Сказати йому «так» не наважилась, гордість не дозволила, але й кривити душею не хотілось.

— Всяк буває,— мовила непевно.— Узимку, звичайно, сумно.

— Чому саме взимку?

— Тому що влітку дні довші, людей більше приходить... приїздить. Тому що відпустки. А взимку ні до тебе ніхто, ні ти ні до кого. Сиди, не рипайся. Не те, що у вас. Мабуть, часто доводиться їздити, зміцнювати зв'язок з життям?

— Власне.

— У нас простіше,— провадила вона,— все тут: і життя, і ми.

Катерина трохи захмеліла, і почуття близькості, якоїсь навіть інтимності, породжене цими кількома днями, штовхало її далі, їй хотілося знати про нього більше, і питання, що давно зріло в ній, мимоволі зірвалося:

— І вас відпускають так часто, не сердяться?

— З роботи? — не второпав одразу.

Катерина промовчала, він збагнув і трохи ніяково пояснив:

— Нікому на мене сердитись.

«Дурна! Ох і дурна ж! — картала себе Катерина. — Так, ні з того ні з сього... Хіба вони коли говорили нам правду? Аби за поріг — уже й холостяк... уже й сердитись нікому... Щоб отакий та досі був сам! І собою нічого, і розумний, і машина. Мабуть же, й квартира. Нікому сердиться! Як же! Так ми тобі, голубчику, і повірили!» Сумнівів своїх, однак, не виявляла. Навіщо? Нехай буде так, по-його. Хто він їй? Поїде — чи й доведеться зустрітись...

Вечір був лагідний, тихий. Під вікном пахли матіоли, виповнювали кімнату дурманящим запахом, на карнизах церкви воркотіли голуби.

— Дякую за вечерю... гостинність, — піднявся художник, коли Катерина замовкла.

— На здоров'я.

— Треба збиратися. Завтра раненько в дорогу.

«Ось і все, — подумалося Катерині. — Для нього це так собі... зв'язок з життям. Поїде і не згадає ніколи».

— Проведіть мене, — попросив Петро. — Надворі так гарно.

Катерина накинула на плечі хустку, поправила перед дзеркалом зачіску.

— Ви дуже рано поїдете? — запитала павіщось.

— На світанку. Якщо не просплю. У мене звичка проспати.

— Сон, значить, здоровий.

— Не скаржусь.

— А я, буває, до півночі верчуся. Хіба що під ранок забудуся. Звичка. Під час екзаменів ночі не спали.

— Ви до медшколи десь працювали?

— Два роки в лікарні. Після десятирічки стаж набувала.

Надворі їй справді було чудово. Од маленької петлястої річечки тягло прохолодою; поля, що в супокої, в святій своїй таємничості родили людям пашню, дихали ароматом колосся, чебрецю, медунки і різотрав'я... А над садибою, церковкою, над усім вечірнім роздоллям гігантським прозорим куполом висіло небо. Воно, здавалося, грало, співало миготінням тисяч зірок, малих і великих, яскравих і ледь помітних...

Петро і Катерина йшли, зближені ніччю, самотністю,

тишею, слухали цю нечутну мелодію простору. Неширокою биндою стелилася перед ними дорога в зеленім вербовім вінку, далі, на пригірку, — село в рідкім електричним сузір'ї, за ним іще, і так без кінця — села, поля, переліски...

— Ви любите життя? — несподівано запитав він.

Катерина змовчала. Що йому відповісти? Звичайно ж, любить. Хто може його не любити? Мабуть, він мав на увазі щось інше, конкретніше.

Запитала:

— А що таке життя? Як по-вашому?

Він розсміявся:

— Я зовсім не хотів заглиблюватися в філософію, просто так запитав. — І раптом посерйознішав: — Для мене, коли думаю про життя, ясно одне: кожний розуміє його по-своєму. Поза громадськими нормами, звісно. У кожного своя мірка, свій підхід. І людство ніколи не прийде тут до спільного знаменника. Смаки і вимоги завжди будуть різні... Та я не про це. Чи любите ви життя так, взагалі, разом узяті? Простіше: чи любите ви землю, дерева, людей?

— ...Сонце, повітря, воду... — домовила Катерина. І обоє засміялися. — Не знаю, хто це сказав, здається, Довженко: люблю будівельників, каменярів, різноробів... Інженерів розумних, геологів, бульдозеристів... Як же це там у нього?.. Ага: «І чим більше відчуваю любові до них, тим більше щастям, радістю виповнюється моя душа. І я щасливий...»

— Напам'ять знаєте? — здивувався Петро.

— Запам'яталося. Та це неточно, — спохватилася вона, ніби виправдуючись.

— Про художників він нічого не сказав?

— Сказав. Але не пригадую.

— Жаль... А я люблю гарні місця. Гарна річка, діброва, ліс, навіть полезахисні смуги, коли вони не скалічені тракторами й машинами, вселяють у мене радість. Людей красивих люблю. Більше чомусь сільських, хліборобів. Певне, тому, що вони завше з землею, природою.

— За це їх треба любити, — задумливо сказала Катерина.

Вони зупинилися на місточку через річку. Петро запалив. Зеленувате місячне світло падало на лице Катерини, і воно здавалося неприродно блідим. Насправді ж було смагливим, степового загару, з чорними — врозліт — бро-

вами, що нагадували чайні крила. Петро дивився на неї, і легкий смуток щемив його серце. «Гарна ж, мов писана,— думав він.— Така і жінкою вірною була б, і матір'ю турботливою». Тут же згадалось інше, своє, особисте, і він, щоб не тривожити душу, відмахнувся від нього і запитав:

— Коли ви будете в Києві, Катю?

Вона кинула на нього трохи здивований погляд і, думаючи про щось своє, задушевне, тихо відповіла:

— Не знаю. Мабуть, ніколи. Відряджень у нас не буває... Хіба що під час відпустки, так дома чекають.

— Приїздіть. Хоч на кілька днів.

В голосі його Катерина відчула щирість.

— Але ж ви, мабуть...— і не домовила.

— Приїздіть. Ось вам мій телефон, адреса.— Петро поспішливо дістав і простягнув візитку.

Катерина несміливо взяла листочок і так і тримала його, не ховаючи.

Художник від'їздив уранці. Катерина вже була на роботі, коли він зайшов попрощатися. Вона провела його до мосту, там обоє вийшли з машини. Петро хотів запалити, та все не міг вибрати сигарету — вони чомусь ламалися в його пальцях.

Потім сів і поїхав. На прощання щось іще сказав, та вона нічого не зрозуміла й не запам'ятала. Перед нею лежала дорога, рівна, мов стрічка, і, як нерозпущена стрічка, сумовита, скорботна.

## ГРІМКЕ ЛІТО

Дощ почався одразу за містом, він то вщухав, то припускав дужче, затагував сивою пеленою узбіччя. Коли злива сильнішала, дужчав і вітер, наче між ними існувала така потаємна узгодженість, з розгону шарпав водяні пасма, рвав, дробив об дорогу, — здавалося, бруківкою мете сніговиця.

Їхати ставало неможливо, вітрове скло геть заливало, «двірники» не встигали його очищати, — довелося звернути, зупинитися. І як тільки мотор заглух, тугі цівки вдарили по металу, затанцювали, запінилися, машина виповнилася монотонним, заспокійливим шумом.

Було приємно слухати його, шум чомусь нагадував про дитинство, нерозважливе отрочтво, коли найбільша гроза виманювала з хати, із затишку, гнала в непогідь, у стрімчаки, що шалено мчали вулицями, і ти, так само збурений, знавіснілий од невідомих якихось сил, гасав ними, аж поки знеможеного, до нитки мокрого не загнали тебе додому. Певне, є щось однакове, спільне між отим диким буянням природи і безрозсудливим нашим хлоп'яцтвом...

Поки стихія бушувала, зорієнтуватися, де ти, в яким саме місці настигла тебе непроглядність, було неможливо, доводилося ждати, очікувати якогось просвітку, бодай незначного, хвилинного. А дощ не вгавав, тюжив, мов із відра, блискавиці папахкали небо, громи грохкали, здавалося, над головою, аж лящало у вухах. Уже й пошкодувалося, що поспішив, вибрався в таку непогідь сам, адже удвох куди безпечніше і веселіше, — дорога ж неблизька, не на день, всього можна чекати... Тішило те, що не первина, не вперше потрапляти в складні ситуації, що скрізь люди, а де люди, там допомога, чуйність і товариськість.

Гроза лютувала з годину — в такім халеп'ї забуваєш стежити за часом, відчуваєш його якимось інстинктивно, — зрештою краєчок неба ледь висвітивсь, водяні цівки послабшали, зрідшали, кризь поріділу імлу заблищала дорога.

Я виглянув: асфальтом, узбіччям невідь-куди мчали потоки, несли збите вітром галуззя, траву, підхоплені десь розмоклі клапті паперу; попереду, за кілометр чи більше, сірів місток, а далі — понад заплавою — видніло село: водогінна вежа, церковка, якась чимала, схожа на типову школу, кам'яна споруда і хати — біленькі, з червоною

цегли, під черепицею, залізом, подекуди солом'яною кривлею. Розмаїття хат, що ніби чайлися в зелені, чомусь навіяло Лесине: «...І вам згадається садок, скрипучий ганок, летючі зорі, тиха літня ніч...»

Згадка, очевидно, була недоречна, бо ж ні летючих зір, ні ночі, ні тим паче скрипучого ганку, хоч, можливо, саме це село зродило в поетичнім серці слова, що ллються піснею, бо ж любила вона ці краї, цю землю, ходила нею, дослухалася її згуків... Спомин навертав на інше, далеке від того, що творилось довкіл, на душі од нього тепліло, наче рядки оті були мовлені тепер, тільки що, і не до когось, не взагалі, а до тебе, тільки до тебе. «І вам згадається...» Мабуть, у тому й геніальність митця, що сказане ним колись звучить, як сьогоднішнє...

Та лірика лірикою, гадалося, її приємно слухати або читати десь у затишку, принагідно, нині ж ні того, ні іншого, збігло на гадку по асоціації, у зв'язку з місцями, де колись літувала поетеса, — належало рухати далі, долати непогідь, діставатися якомсь кінечного пункту.

...Під містком, спрямленим руслом ріки, вирувала дочова каламуть. Вона линула сюди звідусіль, з одного й другого боків, гнула дебелі стебла висадженої на заплаві кукурудзи, молоді лозняки по взбережжі, роз'їдала рівчаками дорожній насип. Гроза відступала, відкочувалася долиною, понад лісами, тільки зрідка чулися її металеві розкати, що, даленіючи, глухли, завмирили в прошитім блискавицями хмар'ї.

На бензозаправочній, за селом, що зосталося збоку, підійшла літня, з дорожнім саквояжиком, яких тепер багато і які в моді, жінка.

— Чи не підвезли б?

Немолоді, взяті поволокою літ, колись, мабуть, гарні, голубі, бо ще дещо вгадувалося в них од волошкового неба, очі дивилися з надією.

— Сідайте.

Вона, можливо, бачила, в яким напрямку ішла машина, бо не питала, не докучав цікавістю і я, — кожен думав про своє, хоч, зрозуміло, це й не могло тривати довго, дві людини, стрівшись у путі, неодмінно почнуть мову бодай про незначне, буденне, що й виведе потім їх бесіду з манівців на якусь важливу, сказати б, магістральну тему.

— Автобус пропустила, ви вже вибачте за нескромність, — виправдовувалася жінка.

— За що ж вибачати? Ми люди...

— Так, проте і між людьми різне трапляється.

— Буває, але ж не по тому судити.

— Авжеж, хоча й його скидати, на жаль, не доводиться.

«Хто вона? Вчителька, медпрацівник, — із тих, що ходять, наполягають і таки домагаються свого?..» Розпитувати не випадало — розмова зав'язалася, тож з'ясується само собою. Належало б довідатись, куди жінка їде, чи далеко ще нам дорога, а далі... Людина, зрештою, повинна виговоритись, вилити душу.

— Вам далеко? — таки поцікавився я.

Село, яке вона назвала, було мені невідоме, нічого для мене не значило, однак — пригадалося — близьке од місця, куди лежав мій шлях, од новітньої тієї будови, що, незважаючи на свою незвичність і архісучасність, виростала серед лісів та пущ, боліт і озер. Село, власне назва його, чомусь затямилася, упало в око, коли по карті вивчав місцевість, шукав нових, не второваних іще туди під'їздів.

— Коли не по путі, — додала жінка, — то скажете, я зійду.

— Ні-ні, — заспокоїв її, — все гаразд, навіть добре, що трапилися.

— Чим же добре?

— Бо й мені туди, дорогу покажете.

— А що її показувати? Вона осьдечки. Буде трохи кращої, трохи гіршої, а взагалі добра... Правда, через річку як там — хто знає, дощі... — додала роздумливо.

Дорога справді стелилась рівна, підбілені бетонні стовпці обіч значили її, додавали акуратності. Пригадалося, як виглядають ці траси з літака. Звідти, зверху, вони здаються величезними каналами, ріками, погідного дня вилискують, ніби виповнюють їх не мертвий, спресований тисячтю коліс асфальт, а жива, вічно рухома вода... Якось летів до Вільнюса, і панорама ця — безкраї, з безліччю озер та озерець, лісові простори, перетяті стрілами автострад, — вабила величчю, викликала бентежно-хвилююче почуття гордості, втіхи, що, бува, народжується тільки у виняткових випадках. Іншого разу, пригадується, воно зринуло в Таврійських степах, коли знаменитий Гіталов показував свої поля, свої чорноземи, де, мов очерет, вигойдувалися пшениці, із краю в край шелестіла кукурудза і соняшники, мов пустотливі діти, усміхалися днів. «І всю ж її треба було пройти, проміряти солдатськими

погами, захистити од ворога...» — мовилося тоді. Того не можна було не сказати, така безмежна й красива лежала перед нами земля...

— Ви тутешні? — таки запитав.

— Тутешня. Тут народилася, закінчила школу, училище, тут і відпрацювала свій вік... Недалеко, в сусідньому районі.— У тоні, з яким це говорилося, бринів легкий смуток, і попутниця, мабуть, аби не подумали, що нарікає на долю, додала:— І не шкодую. Інші прагнуть до центрів, а мені, повірте, більшої радості нема, як щодня бачити своїх людей, село, все, що там твориться. Тридцять літ од дзвінка до дзвінка.

— Справді подвиг.

— Не знаю, подвиг, чи що, інакше не уявляю. Люди на повинна зріднитися з тим, що робить.

Сиве пасемце волосся вибилося з-під легенької, трохи вицвілої коричневої хустини з квітами-трояндами по краях, жінка не поспішала його прибирати, мабуть, не помічала, тільки коли сповзло над очі,— звично поправила і запитала:

— У справах до нас чи так, подивитися?

— І те, й друге,— ухилився од прямої відповіді, хоч справді поїздка не була зв'язана ні з відрядженням, ні з якоюсь іншою нагальністю.

— Бо їздять нині сюди різно,— домовила,— хто з ділом, а хто так собі.

— Це ж чому?

— Край такий. Річки, ліс... Колись по бездоріжжю не просто було дістатися, а тепер асфальт, автобуси, власні машини... Та й будова ота приваблює...

— Ви були на ній?

— Чом не бути? Таке розвернулося!.. Ніхто й не подумав би, що настане час і наше Полісся, наша пуща, світло людям даватиме. Дивно навіть: то при скалці та каганці сиділи, вовків слухали, стежки далі волості не знали, а це — мало не з усього світу до нас. Не чули: кажуть, енергія з нашої атомної аж у Польщу й Німеччину піде?

— Єдина система. Дружба.

— Але ж подумати!

Розмова захоплювала, видно, хвилювала жінку, вона напівобернулася до мене, здавалось, зовсім забула про дорогу, непогоду, про те, що ми тільки годину тому познайомились, її цікавили моя реакція на сказане, ставлення до новини, яку повідала. Певне, увага й інтерес були



виражені на моїм обличчі, це її задовольнило, бо, не чекаючи якихось інших виявів, вона запитала:

— Хочте — розповім, з чого ми починали після війни? Те, що зараз, самі побачите, а про минуле... Я оце й їздила з цього приводу: музей у нас хочуть відкривати, то мене завідувачкою туди наставляють. Мовляв, педагог, село добре знаю... Та воно й правда, кому ж іще, як не мені, його краще знати?

Машина опускалась донизу, у виярок, де вже стояло кілька вантажних автомобілів. Коло них вештались люди.

— Там що, річка?

— Річка.

— Певне, місток зірвало.

— Може бути.

Розгрузили, посмуговавши глибокими коліями грейдером підповзли до крайньої вантажки. Так і є! Натиск води виявився сильнішим од податливого торф'яника, боковина містка не витримала, її розмило, винесло, і тепер на тім місці зяяла широка вирва. Унизу, на дні ями, ще вирувала вода, хоч рівень її помітно спав.

— Об'їзд далеко? — запитав я.

Водії глянули на мене подивовано — звідки, мовляв, і що за гість.

— Кілометрів сорок, — обізвався котрийсь і додав: — Вистачить?

Села в цій частині України зустрічаються рідко, тож не було нічого дивного ні в отій відповіді, ні в здивуванні.

— Можете їхати, — радили мені. — Отак назад до містечка, а там розпитаєте.

Попутниця мовчала, не виявляла будь-яких ознак тривоги, занепокоєння. Належало вибрати — їхати чи зостатися тут, при гурті, разом з незнайомими цими людьми розділити дорожню незлагод.

З протилежного боку під'їхало два самоскиди. Водії — вони, очевидно, знали один одного, — перегукувались, навіть пересміювались.

— Час іде, а їм смішки, — врешті невдоволено обізвався жінка. — Незручно, а доведеться встряти. — Вона вийшла з машини, неспіхом підступила до водіїв, що все ще вистоювали над вирвою, курили.

Знаючи нелюбов шоферів до сторонніх порад, надто пасажирських, я не вірив у чудодійність жіночого втручання. Та ось гурт присмирнів, водії повернулися до машин, почали діставати хто сокиру, хто лопату, хто тягнув

якусь дошку чи жердину. Моя доля не була ні кращою, ані гіршою, ніж її мали присутні при цій події, тож належало діяти так само.

Особливо запасатися різним інструментом я не люблю, усе ж невелика саперська лопатка, деь колись підібрана батьком і подарована мені з нагоди придбання автомаши-ни, лежала в багажнику.

— О, цим запоможеш! — одразу взяли на кпини водії.

— Нічого, нічого, — поспішила на виручку моя попутниця. — Після війни ми такими землянки ще й як рили. Нею, здається, й рубати можна? — звернулася до мене.

Правду кажучи, користатися лопаткою мені не доводилося, всіх її властивостей я не знав, однак, обдивившись, помітив, що один з боків справді загострений.

— От бачите, — завважила жінка, — кмітливості та до-тешності особливого й знаряддя не треба. — Вона підбира-ла стяті мною гілки, несла до містка, куди водії стягува-ли зрубані вільшини, гатили ними вирву.

— Вам би, Степанидо Федорівно, завгаром до нас, — кинув котрийсь із хлопців. — Може б, і запчастини були, і приміщення швидше докінчили.

— А ви що, — цілком серйозно обізвалася попутниця, — чи не хазяйського батька діти? Батога над вами по-трібно?

— Не те щоб батоба, — відповіли їй, — жіноча рука ніби і швидша, й старанніша. Ми б оце й досі, може, гада-ли, як його та звідки підступити, а ви...

— Не наговорюйте чого не треба, — перебила ту мову Степанида Федорівна. — Ти, Петре, не в обиду будь ска-зано, завше любив побалагурити.

— А він і нині такий! — одразу підхопили її слова.

— Такий і не такий, — поправила жінка. — Водій гар-ний... Кращий у колгоспі — от що я знаю.

Пізніше, потім, коли виберемося з халепи, вона роз-повість, що половина тих чоловіків, шоферів, її колишні учні, що взагалі у всіх очих селях, куди не поїдь, не піди, навіть у районному апараті, вихованці їхньої школи — агрономи, зоотехніки, трактористи, комбайнери, ланкові, бригадири, парторги й комсорги; воно й добре, та інколи, бачте, як випадає... Доводиться й дорослих уже, сказати батьків, наставляти. Не завше приємно, а треба, такий обов'язок старших.

...Заваливши вимоїну гіллям, почали засипати її зем-лею,

— Заждіть, каміння підкинемо, — обізвалися водії з того боку.

— А чого ждати? Давайте!

Самоскиди швидко зникли в зелених вулицях села, що лежало метрів за кількесот і так само ховалося в буянні тополь, в'язів та садів, їх довгенько не було, та ось вони виринули з рутв'яних тунелів, підкотили до мосту.

— Задом давайте, задом! — гукнули з нашого берега.

Один з водіїв самоскида, дебелий, у тільнику, що виднів на розхристаних грудях, парубчина, пройшовся містком, ніби випробовуючи його на міцність, ніби його власна вага могла тес визначити.

— Чого обдивляєшся, морячок? Витримає. Давай!

«Морячок» мовчки, не зважаючи на репліки, оглянув край містка, затим витягнув і поклав поперек нього вільхову жердину, в яку мали впертися задні колеса машини, і тільки тоді сів за кермо.

Два самоскиди каменю добре вляглися на присипане землею віття, майже виповнили яму. Вода, повирувавши біля свіжої загати, покірно пішла основним руслом. Тепер належало завалити каміння, трохи утрамбувати — і дорога відкрита.

— Спасибі, хлопці, — подякувала Степанида Федорівна водіям.

— Ні за що, — стримано відповіли ті. — Це ж і наш клопіт.

— Воно так, та коли ви ото стояли і, вибачте, зуби скалили, хотілося по-материнськи вас пожурити. Добре — здогадалися, а то б...

Яма тим часом вирівнювалася, по висипці вже гарцювала дівора, що невідь-коли і звідки взялася тут, топталася по ній і дорослі — трамбували, ущільнювали ґрунт.

— Гілля треба наверх, — запропонував котрийсь з водіїв.

— Авжеж, не так грузнути буде.

Знову рубали, носили гінкий лозняк, вистеляли ним, та ось «морячок», не чекаючи кінця роботи, поволі сповз самоскидом на місток, посигналив, аби розійшлися, і з'їхав на насип. Колеса м'яко вдавили віття, однак не провалилися, і машина тихим ходом вибралася на тверде.

— Молодець, браток!

Водій відчинив дверцята, не злазячи з сидіння, оглянув колію.

— Молодець за возом бігає,— сказав. І гукнув:— Кому по дорозі? Сідай!

Він зачекав хвилину, бажаючих їхати в той бік не знаходилося, і «морячок», кілька разів добре прогазувавши, мало не рвонув машину з місця.

— От скажений,— незлобиво кинув хтось.

Степанида Федорівна лиш усміхнулася, приязно глянула вслід самоскидові, що вже збирався на крутий косяг. В очах її світилися захоплення, трохи, можливо, осуд, що, однак, відразу розтанув, зник, давши місце вдоволенню.

Машини рушили, водії приязно махали, посміхалися жінці, а вона, мовби пічого іншого їй не обходило, стояла, гляділа, як осідає під важкими колесами свіжий ґрунт.

— Треба ще підсипати,— мовила ніби сама до себе.

...Коли потім, переправившись і виїхавши на битняк, я з новою для себе цікавістю глянув на попутницю, вона, уловивши мій позирк, запитала:

— Що?

— Так ось яка ви, Степанидо Федорівно,— вихопилося в мене несамохіть.

— Яка ж?

— Підсідаєте до незнайомих, їздите на попутному транспорті, мовби неосіла подорожня яка, а насправді...

Жінка осміхнулася.

— І не подорожня я, і до незнайомих не підсідаю,— мовила розважливо.— Так трапилося, що на автобус не встигла, мусила до вас попроситися. То хіба ж ви чужий? Хіба не одною землею ходимо, не одним повітрям дихаємо, не про одне думаєм? Рідня ж ми, коли розібратися, велика рідня. Хто знає, що там і як було в давнину, чие з чийм коріння переплуталось. Може, й наші предки десь родичалися.

Вона говорила про єдність людей, їхній природний потяг до спільності, пересипала ту оповідь примовками та прислів'ями, а мені нагадалось недавнє, ще зовсім свіже і, мабуть, незгладиме у пам'яті, коли до зеленого нашого двору, з-за сумної нагоди, зійшлася сила-силенна люду, односельців і з дальших сторін, старих і молодших, знаних і зовсім не відомих, але всі вони виявилися родичами, кривними, близькими, всі ми були одного коліна, однієї матері; того ніхто, звісно, не пам'ятав, певне, в родословній тій чимало й випадковості, може, недостепенності, однак на те не зважалося, а з покоління в покоління

передавалося, утверджувалося, що саме так, а не інакше, бо самотна людина не може, бо одипока вона ніщо, їй постійно потрібен рід, відчуття роду...

Різне приходить на гадку в дорозі. А ще коли обложні дощі, коли вирвався ти з водяного полону і попутник твій, що досі нічим особливим уваги не привертав, нараз, при якимсь випадку, здивував тебе вчинком, поведінкою, думкою. Степанида Федорівна раптом постала в моїй уяві жінкою, образ якої давно зрів, хвилював, — дружиною, матір'ю, чуйним навчателем і розрадником. Шкодувалося, що не зустрілись раніше, що лишень випадковість звела нас на життєвих безмежжях, що встигни вона до автобуса — і не побачитись нам, не знатися, не чувати одне про одного... що багато отак-от проходить, проїздить мимо гарних людей, а не знаєш їх, не спілкуєшся з ними, і невідомо, скільки од того втрат, чого не дораховуємось, не добираємо, губимо у буденних своїх клопотах.

— Пригадуєте, як гарно сказав французький письменник Екзюпері? — вела Степанида Федорівна. — «Планета людей»... Так він назвав один із своїх творів.

І сама вона, й Екзюпері, і об'їджене мною вздовж і впоперек Полісся, навіть ота дорожня пригода увіходили в серце якимось по-новому, набирали нового сенсу. Скільки довелося цьому краєві витерпіть, якої зазнати наруги, аби люд його спізнав радість прийдешнього, сучасного, суцього! Про це писалося й пишеться, веломовно говориться, але ніколи й нікому не дано збагнути жури, смутку землі, яку плюндрували, якою топтали війни, з якої тікали у пошуках кращої... А її, ту, що нею ми їхали, що лежала обіч битого шляху, красувалася новітніми селами та містечками, спіткала колись саме така гірка доля.

...Вечоріло. Над лісом та перелісками висло важке, темне хмар'я. Дощу не було, земля на супісках притужавіла, і на полях замиготіли, заснували вогні.

— От ми вже й дома, на своїй землі, — сказала Степанида Федорівна. — Бачте, як воно в нас? Доводиться і вночі збирати, коли вдень неспромога. Знаєте, що то за вогники?

— Авжеж, всюди тепер не гаються.

Назустріч мчали кілька автомашин. Вони повернули з полів, звідти, де працювали комбайни. Не доїжджаючи нас, передня спинилася, водій став на підніжці, підняв руку.

— Як там на переправі? Кажуть, розмило?

Жінка вийшла.

— Це ти, Василю? Місток справний, нічого... Давно почали?

— Надвечір. Грузько ще. Та й стебло вологе... Коли б вітерець.

— Коли б... А біля містка дивіться, розкопано там.

— Спасибі, Федорівно.

Вона ще постояла, пропустила інші машини і повернулася.

— Клопіт механізаторам,— сказала сідаючи.— Все на них... Ви вже вибачайте, що затримую...

Не говорив їй, що мені того й треба, що заради «затримок» цих, зустрічей і подався в таку непогідь — хай усе буде, як буде, як треба, як належить у дорозі.

— Нічого, нічого. Не турбуйтеся. Степанидо Федорівно.

Попереду, на пригірку, раптом спалахнули вогні, багато вогнів, хаотично — від центру — вони розтікалися врізнобіч, мерехтіли, творили якесь дивне на свинцевому фоні крайнеба видиво.

— Село?

Вона спершу, ніби в роздумі чи приємному подиві,— покрутила головою, а вже тоді мовила:

— Ні. Ото й є наша атомна. Звідси гарно видко її, та вечір...— І додала:— Жаль, хотіла вам спершу село показати. Ви надовго до нас? — Зачувши, що, можливо, доведеться пробути кілька днів, зраділа навіть:— О, то встигнете. Завтра ж підемо...

Розливи вогнів, спалахи електрозварки zostалися збоку, на високому березі, ми поминули їх, помчали далі, до села, що вимальовувалося попереду тьмавим сяєвом вуличних ліхтарів, масивними будівлями на околиці, високими гостроконечними шпильми тополь, які, здавалося, протинали низьке крайнебо, принаймні тримали його на собі.

А за лісами, що вже ледь вгадувались, десь на самім краю цієї землі, густо кресали блискавиці, не вгавали громи, час од часу звідти налітали пориви служного вітру.

— Знову буде гроза,— мовила Степанида Федорівна.— От унадилась! Просвітку не дає.

Мчали машини на переправу, свердлили фарами сутінь, пахло стиглими житами, рутвяними травами, терпким перегаром пального, недавніми і прийдепніми грозами і ще чимось ледь уловимим, тонким, що од самої землі, од спільності з нею, од великої до неї любові.

## БІЛЕ ОЗЕРО

На Біле озеро я потрапив випадком. У гирлі Стоходу, куди нас завели манливі рибальські мандрі, неждано пройшли дощі, річка і її численні притоки розлилися, затопили броди й низькі, мощені на болотах дороги, і ми опинилися у водяному полоні. Враження перших днів зблякли, курінь, що досі так вабив затишком і прохолодою, раптом став непривітний, чужий — нам не лишалося нічого іншого, як збиратися додому. Перегібівши ще ніч і остаточно переконавшись у власній безвиході, ми швидко поскладали нехитре начиння, випили підігрітого вчорашнього чаю і рушили. Русла, яким добиралися сюди, вже не було, воно лише вгадувалося по течії та кущах, і ми, як не старалися триматись його, все ж безперервно тикалися кормою в берег чи й зовсім вискакували на мілину. Мотор глухнув, довкола залягала незвична тиша, серед якої лунали хіба що наші простуджені голоси. Вони були слабкі супроти зеленаво-голубого мовчання і одразу ж танули в ньому, і тоді чулося тільки сонне хлюпотіння води, що, здавалося, стояла, нікуди не рухалась, та одноманітне кигикання ще не звиклої до таких несподіванок чайки. Скигління наганяло смуток, ми намагалися не слухати його, ще завзятіше вовтузилися з човном.

Годин за кілька, мокрі й зголоднілі, ми все ж добралися до Л. На карті-триверстці Л. значився як річкова пристань — біля кружечка, що малюсінькою бульбашкою висів на голубій ниточці річки, червонів якорець. Пристань була безлюдна. У затоці, порослій лепехою й лататям, стояв невеличкий однопалубний пароплав, з берега до нього вели дерев'яні східці. Коли ми пристали й почали в'язати човна, з будиночка, де, мабуть, містилися різні служби, вийшов середнього зросту чоловік. Якийсь час він стежив за нами мовчки, зрештою запитав не без іронії:

— Здалека, морячки?

Нам не вельми сподобався його тон, усе ж, аби не наразитися на неприємність, розказали, звідки і хто ми такі.

— Та бачу, бачу, — мовив чоловік. — Краще було пришвартуватись он там, — кивнув на пароплав. — Там у нас і сторож щоначі...

— Хіба не виходите?

— Куди там! — махнув рукою. — Третій місяць, од весни, стоїмо. Попересихало скрізь. Хіба що оце піділлє.

Ми перегнали човна в затоку.

— Отут і в'яжіть. Безпечніше буде.

Його звали Павлом, по батькові і прізвища не сказав — мовляв, навіщо те величання, ми ж, мабуть, однолітки.

На вид йому справді було за сорок.

Працює начальником пристані, тутешній... Оце і все, що ми взнали про свого нового знайомого. Втім, для першого разу й цього було досить, більшого ми навіть не прагнули, нас цікавили житло, можливість обсушитися і, звичайно ж, хоч раз за всі ці дні нормально попоїсти.

— Почувать доведеться, мабуть що, на нашій посудині,— сказав Павло по тому, як допалили цигарки.— Готель у нас малий, місць немає напевне, а тут вам буде привільно. Так що ходіть, розміщайтесь. Там зараз нікого, сторож прийде надвечір, я його попереджу.

Ми подякували, розпиталися, чи далеко яка-небудь їдальня, і взялись прибиратись...

По суті, людині небагато й треба. Коли поголились, переодягнулись, пообідали, настрої одразу ж покращав, погода здалася не такою вже й бридкою, захотілось оглянути містечко.

Л. лежав на невисокому пагорбі, в крутому вигині річки, що майже довкола оббігала його і зникала в густих верболозах. Містечко було старинне, колись, мабуть, торгове, з широким, мощеним червонястою цеглою майданом у центрі.

Обіч майдану, на яким у давнину, мабуть, збиралися ярмарки, ще стояли низенькі, під іржавою бляхою і з гофрованими залізними жалюзі на вікнах крамниці. Їх чомусь не штукатурили, і над входом на них подекуди ще проступали витерті часом літери, розібрати які, одначе, було неможливо.

У кінці майдану, понад річкою, тягнувся парк. Од колишнього торжища його відділяла невисока, в ріст людини, кам'яна горожа. Там, де були раніш брама і хвіртка, горожа щербатилась цеглою: хтось розламав уїзд, розширив, так і не потрудившись потім привести його до ладу. Ми зайшли до парку, звернули з центральної алеї, що виривалася прямо на річку, на луки, і за кущами бузку, барбарису, жасмину, за товстеними гіллястими липами побачили розкішний, хоч уже й старий, добряче позначений часом будинок.

На одній з масивних колон, що ніби стерегли вхід, обіч висіла вивіска, з якої значило, що тут міститься лісогос-



подарський технікум, а в глибині рундука, на стіні, темніла меморіальна дошка. Дошка була забризкана вапном, заіржавлена, все ж нам удалося розібрати на ній дати — вони стосувалися середини 18 ст. — і прізвище «Kościuszko». «Тут, на Волині, здається, його дідизна, — пригадалось мені. — Звідси добровольцем пішов він на війну за незалежність Північної Америки, був ад'ютантом у Джорджа Вашингтона, одержав чин генерала та найвищий орден Сполучених Штатів, а пізніше, на батьківщині, очолив повстання проти царського гніту...»

Той самий Костюшко...

Ми вертілися біля будинку і в ньому добрих кілька годин.

До пристані повернулися задоволені, уже ніскільки не засмучені невдалим рибальством.

Збагнувши, в чім справа, сторож, що заступив на чергування до нашого приходу, сказав:

— Ха! Це в нас не дивина. Земля така, що всього на ній хватає: і старого, й нового.

Він був низенький на зріст, сухорлявий, з широкими гоструватими вилицями, як і всі поліщуки, бистрий в очах, говіркий.

Випивши чарку «перцівки», якою ми вирішили причаститися за вечерею — запобіжливо, од простуди, — розговорився ще більше.

— От ви кажете Косцюшко, — він так і вимовляв — Косцюшко, на польський манір, — воював у Америці. А візьміть ось Корнелюка, начальника нашого, спитайте, де тільки не бував чоловік. Огонь і воду пройшов! В Америці тій самій бував, в Іспанії — в яким пак?.. Еге, в тридцять сьомім... Заледве живий звідти вирвався. Франції і різні Швейцарії теж не минув... Сьорбнув чоловік лиха! Куди тому Косцюшкови! За одну цю, Вітчизняну, йому б Героя належало. Правду кажу! Він тут партизанами командував. Фашисти духу його боялись... А ви кажете — Косцюшко... Про Косцюшка і в історіях різних написано, і табличку, бачте, прибили, а Корнелюк? Хто його, скажіть, окрім нас, тутешніх, чув або знає? Одразу, по війні, то ще, правда, згадували, в газетах писали, в президії садовили. Нині ж... — Сторож махнув рукою. — Адмірал без хлоту, та й годі. — Він, видно, бував у бувальцях, цей бистрий оком, сухорлявий поліщук, мабуть, не одна в нього з Корнелюком спільна згадка. Ми підлили йому ще, але сторож відмовився: — Не можу, хлопці, служба.

Ви собі пийте, а мені вистачить. Не дай бо', нагодиться начальник...

— І давно він тут?

— Третє літо. Сюди всіх штрафників посилають. По-буде трохи, а там — як планида повернеться... До Корнелюка був один — начальник міліції, так того розжалували, бо пив дуже. А перед ним сам колишній районний голова. Тепер, правда, директором промкомбінату поставили... Павло Корнелюк найдовше сидить, третє літо...

Над пристанню, над лукою Стоходу низько пройшли чирята. Сторож примовк, дивився услід їм, аж поки чирки не розтали в сірій надвечірній імлі, затим перевів погляд на нас.

— І що ж він, змирився? — запитали ми.

— Корнелюк? Ні! Не з таких він. Казав, уже передивлялися його діло десь там, — кивнув удалину. — Цей доб'ється. — Сторож уже ладен був вести оповідь далі, як до річки підкотив газик.

— О, приїхали, — мовив поліщук. — Зараз почнуть: чом воду не вичерпав із човна, тєс да сєс... ніби я їм що, ніби в мене іншої роботи нема... Піду. — Він нехотя, неквапно підвівся, накинув наопашки піджак, сплюнув у воду. — Як будуть питати про вас — що сказать?

— Скажіть — приблуди якісь.

Сторож осміхнувся, почвалав до машини. Того вечора він більше не навідувався.

У суматосі ми поплутали дні. І коли наступного ранку прийшов Корнелюк і кинув «з неділею», ми здивувалися: так швидко промайнув тиждень!

— Як настрій? — поцікавився Павло. — Може, по рибу з'їздимо, га?

Правду кажучи, од недавнього часу ми стали недовіркувати до цієї затії, тому пропозиція захоплення не викикала.

— Еге, та ви, бачу, зневірилися, — помітив наше вагання Корнелюк. — Рано, рано. Не знаю, як удасться, може, й не рибно, але юшно то таки буде. Збирайтеся.

Після такої заяви нам, звісно, іншого виходу не лишалось.

Поки підснідували, Корнелюк із сторожем залили бензин, прогріли мотор, і невдовзі ми рушили.

— Їдьте на Біле, — гукав із берега сторож, — там хоч раків половите.

Ішли вгору, супроти течії. З півгодини огинали містечко,

зрештою відірвались од нього, од густих вишняків, що зеленою зливою спадали до річки. Оддалік Л. здавався мевом, видінням, — такими незвичними для ока були його чепурні білі будинки серед безбережного океану лісів, лугів, чагарів, серед тихих розливів ріки.

— Глядіть, ще й випогодиться, — мовив Корнелюк.

Дощу справді не було звечора, край неба, куди ми пливли, ніби прояснювався.

— Та коли б уже. Набридло водою шелепати.

— А для мене засуха страшна. Подивлюся на наші річки — душа болить.

Він був у доброму настрої, і в мене закралась думка вивідати: чому його, за які гріхи перевели сюди, в «адмірала». Вибравши зручну мить, запитав. Корнелюк ніби того чекав, у всякому разі, запитання його не здивувало.

— Уже й вам устиг наговорити! — сказав. — Біда мені з цим старим: не встигне зустрітися з людьми, як усе одраз викладе. — Він помовчав, милуючись заплавою. — За оце ж, — додав, — і звільнили. За Біле озеро. Воно якраз у межах нашого колгоспу... Ви ж, мабуть, знаєте, що кожного року ми воюємо з природою. Змушені воювати. Довоювалися, що курці буває ніде напитися. А зверху натискують: «Мало осушуєте! Давайте ще!» Землю, мовляв, під довгорічними травами марнуєте. І тикають мені на заплаву. А вона в нас, бачте, розчищена, без куців, підсіяна культурними травами... Сіна завжди вистачало, і випас був.

Човен ішов повільно, важко, натужно ревів мотор. Ми то виходили на чистоводь, то знову пірнали в зелений тунель густих прибережних лозняків.

— ...Ну, коли мені почали докоряти ще й озером, — вів далі Корнелюк, — я не витримаю, різонув прямо, що думав: не буду, кажу, губити озера, і все. Не бачу в тому ні потреби, ні вигоди. Після цього й зняли. Викликали на бюро, дали «строгача» й призначили «адміралить»...

— Що ж новий голова, послухався?

— Не встиг. Після того в нас два роки підряд бездощів'я, не до осушення. Заплави, правда, трохи зорав, засіяв було кукурудзою... Росла, але врожай так собі... Сіна у нас родять.

— Таж заливає луги.

— Заливає, — згодивсь Корнелюк. — Дощі в нас в основному в середині літа йдуть. До них з першим укосом

завжди можна впоратись. А потім не страшно, полле і перестане. Для отав якраз добре.

Корнелюк примовк, підсів до моториста.

— Давайте я поведу: Далі буде важче, поворотів багато.

Він звернув у вузьку, порослу очеретом, ситнягом, лепехою протоку. Човен пішов повільніше. Час од часу він натикався на густе плетиво бодяги, на старі струхнявілі пні, якесь корінняччя, і ми розхитували його, аби зрушити з місця, вода хлюпотіла, обдавала бризками; налякане шумом, з очеретів схоплювалося дике птаство, зі свистом неслося над головами, зникаючи десь у зеленіючій безвісті. Невдовзі зарослі розступились, порідшали, протока поширшала.

Перед нами відкрилося просторе, спокійне, величне плесо.

Корнелюк розігнав човна і заглушив мотор. Ми входили в Біле озеро.

## МІСЦЕВИЙ ІСТОРІК

Ми так мало віддаємо себе природі, задумуємось над всесиллям її, що кожне наше спілкування з нею, зустрічі з людьми, які постійно її відчувають, здаються святом.

Одного літа я мандрував Волинським Поліссям, ходив і їздив його стежками, й дорогами, і бездоріжжям, ловив рибу в петлявих, зарослих очеретами і лепехою річках, пробував воду в криницях і джерелах і, звісно, слухав, слухав...

Його не можна не слухати, наше Полісся. Це — немов казка, чута в дитинстві, яка завжди з тобою, яку проносиш крізь усе життя. У шепоті листя, шумі гаїв, у жебонінні струмочка й співі пташок,— у всьому вчувається тут незбагненна легенда віків.

Десь за Любешовом, у Борках, куди дістатися можна було тільки «кукурудзником», бо річки після тижневих злив повиходили геть з берегів, я чув цікаву оповідь про королеву Бону, що в давні-прадавні часи правила Поліссям і жила на безлюдній галявині, де ніколи не заходило сонце. І повідали мені її не старожили, не якісь там столітні автохтони, а учні, пастухи, з якими здивався на березі Цирі, маленької заболоченої річечки, що, затиснута чагарниками, ледь пробивалась до Прип'яті.

Був полудень, уперше після дощів ударило сонце, і я, знудьгувавшись по добрій годині, облишив усі свої клопоти, вийшов. Земля ще не стужавіла, дорога багніла, на бур'янах висіла крупна, з горохове зерно, роса. Роса тремтіла, самоцвітом зблискувала на сонці і рясно скапувала на прибиту дощами траву.

За селом, на вигоні, наслася череда. Пастухи не здивувалися моїй появі, прийняли за свого. Вони гуляли «в ножа» — забаву, вигадану, мабуть, ще тоді, коли людина вперше приручила та почала випасати тварину і яку знає кожен, хто зріс чи бував у селі. Мистецтво цієї гри полягає в тому, щоб долонею, з-між пальців, з ліктя кинути ножа так, аби він лезом устроївся в землю.

Гра, видно, хлопцям набридла, бо, забачивши мене, вони перестали.

— А ви бачили море? — просто, ніби я вже давно сидів у їхній компанії, поспитав невисокий, кремезнуватий хлопчина, якого звали Тарасом.

— Бачив.

— Яке воно? Велике, велике?..

— Велике.

— І глибоке?

— Й глибоке.

— І вода в нім солона?.. От дивина!

Хлопці примовкли, ніби зачудовані.

— Так ви ж самі знаєте, з географії,— сказав я.

— Еге, проте не бачили,— заперечив хлопчина й додав:— Учитель обіцяв, що літом поїдемо до моря, та щось не виходить. Грошей бракує.

— Усі гроші на школу пішли, на обладнання,— солідно домовив рудий, у суцільних веснянках підросток і обернувся до мене.— З осені в нас буде нова школа.

— Ми б і своїх грошей добавили, так уже пізно,— вів своєї Тарас.

— Відкіля ж у вас гроші?

— З колгоспу. Ми в колгоспі щоліта працюємо. А ще гриби збираємо, ягоди — то кооперація платить.

Вони були чудові, ці хлопчаків, з їх немалими клопотоми. Слухаючи їх, я мимоволі згадав зустрічі з іншими, не тутешніми, а далекими, дальшими. І подумалось: діти як діти, вони всюди однакові...

Ми зустрічались не вперше, між нами вже не почувалося тої вимушеності і незручності, які так помітні на початку знайомства. Чимало було й переговорено всякої всячини — од того, чи справді у Києві попід землею ходять поїзди, до життя у далеких галактиках. Все хлопців цікавило, до всього був їхній клопіт.

— У нас теж було колись море,— з якимсь ніби жалем, що все було «колись», не за його пам'яті, сказав Тарас.

Цікаво було послухати хлопчаків, і я вдавав, що почув новину.

— Сарматським звалося. І теж велике, велике — як океан. Тільки вода, кажуть, не така солона була.— Хлопець примовк, дивився кудись вдаль, ніби там, за ясним видноколом, тихо хлюпало в береги спокійне Сарматське море.

— А в Гуті торік знайшли мамонта,— сказав котрийсь з пастухів.— Торф копали й знайшли.

— Не мамонта, а тільки зуби,— додав веснянкуватий.

— І зовсім не зуби, а бивні,— поправив обох їх Тарас.— Ми просили для шкільного музею, так не дали, кудись одвезли.

— Ну, мамонти до моря, мабуть, не мають ніякого відношення, — непевно сказав я.

— Звичайно, — аж підскочив Тарас, видно, зрадівши нагоді просвітити ще одного нетямущого. — Мамонти — це пізніше, як море одступило, а на суші вирости ліси.

І він повідав про легендарну правительку цього древнього краю, королеву Бону, що жила на безлюдній галяві, де ніколи не заходило сонце. В його устах оживала давня мрія людей про добро, про землю, осяяну немеркнучим сонцем, благородних її мешканців.

— Це нам історик розказував, — пояснив хлопець. — Він знає силу-силенну всякої всячини.

Що ж, різні бувають історики. Мені мимохіть пригадався наш колишній учитель, який кожен свій урок розпочинав якоюсь цікавою бувальщиною, нерідко й дотепним анекдотом. Ми дуже любили його, завше чекали його уроків, а по закінченні школи мало не всі подалися на історичний...

Очевидно, цей, про якого розповідали діти, належав до таких само.

— Хочете, ми вас познайомимо, — запропонували хлопці.

— Хіба він тут, нікуди не поїхав? Зараз літо, відпустка.

— Ні, — засміявся Тарас, — ні в якій він не відпустці. Ви, мабуть, думаєте, що це вчитель. Ні. То колись він був учителем, десь далеко. А тепер живе тут. Усі звуть його Кметьом, по прізвищу, а ми — істориком.

Цікавість розбирала мене. Вже уявляв його — старого, похилого, древнього, якоюсь мірою причетного до тих далеких, казкових віків.

— Завтра, коли не буде дощу, ми з ним їдемо на Біловодь. Це в нас місце таке, урочище. Недалеко, — чомусь заспокоїв мене Тарас і кинув погляд кудись за річку, на ліс. — У війну там сильні бої були, багато наших солдатів загинуло. То ми щороку їздимо туди, за могилами дивимось. Хочте — давайте й ви з нами.

Дякував, обіцяв поїхати неодмінно, а самому вже нетерпеливилось побачити того чоловіка, історика, якомога швидше, сьогодні, зараз...

Решту дня провів на річці, спіймав кільканадцять краснопірок, а ввечері, як зсутило і над Борками, над заплавою Цирі зеленавими рожами сквітло небо, допитався Кметьового житла і зайшов до нього.

Кметь мешкав у центрі села, недалеко від школи, яку з осені, з відкриттям нової, мали передати під дитячі ясла. Його хатинка, як і все це поросле старими яворами та липами обійстя, колись належало панові. У ній, певне, жив хтось із прислуги, бо стояла вона оддалік, внизу невисокого пагорба, майже над річкою. Цир, уткнувшись у підгірок, робила тут коліно і спокійно текла далі, лишивши позад себе слабенський крутіж та невелике, оторочене лепехою й лататтям плесо.

У хатині не світилося, хоч двері були незамкнені.

— А хто там ходить? — глухувато обізвалося десь з-за куців, і почувися м'які шелестливі кроки.— Це ви, хлопці?

Я кинув щось маловиразне, мовляв, ні, не хлопці, і ждав, коли господар підійде. Шелестіння наблизилось, з-поміж дерев уже можна було розрізнити високу людську постать.

Він підступив, стримано відповів на моє вітання.

— А я думав — хлопці,— мовив.— Учні тут до мене вчащують. Завтра ми з ними домовились їхати на Біловодь... Чим можу стати в пригоді? — нараз поспитав і звів на мене по-старечому примружені, в намаганні пильніше пригледітися до незнайомого очі.

— Та, мабуть, тим же,— не знаючи з чого почати розмову, сказав я.— Хлопці дещо розповіли про вас... захотілося познайомитись ближче.

Кметь помовчав, здалося, обличчям його ковзнула тінь.

— Мене вони також запросили на Біловодь,— домовив я, аби не поглиблювати мовчанки.

— І що ж ви?

— Поїду, звичайно. Така нагода...

— Що ж вас цікавить?

Ми так і стояли, якась незручність, межу якої ще не час було переступати, заважала нашому зближенню. У верховітті старих лип вовтузилося птаство, наганяючи сум, кілька разів прокричав пугач, од річки дихнуло остигою. На селі чулися голоси.

— Присядьмо, чи що,— запропонував господар і злегка взяв мене за лікоть, одвів трохи вбік.— Ось тут лава, сідайте, прошу.

Мій прихід, видно, не вельми радував Кметя, усе ж самотність набридла йому, і він, не дїждавшись постійних своїх одвідувачів, учнів, поклав не відпускати мене, погомоніти.



— Я знав, що ви прийдете, — розпочав він, коли ми сіли. — Ніхто з приїжджих ще не обминав мене. Одні з ділом, а хто так собі.

— До поганої людини не стануть заходити, — сказав я.

— Та воно ніби правда, хоча всяк по-своєму дивиться на мою замороку. Був тут один. Ходив, принюхувався... Ну, а в мене там зібрано дечого з історії... Так він: «І нащо це ви, діду, морочитесь? У нас, каже, бібліотеки, товариство «Знання»...»

Мені не лишалося нічого іншого, як розповісти Кметьові щось подібне, про якийсь подібний випадок — це нерідко усуває пересторогу в спілкуванні з малознайомими людьми.

Кметь сидів незворушно, вся його увага, здавалося, була прикута до Великого Воза, що саме визорився і повис над лісом.

Зрештою, він одірвав погляд од манливого сузір'я, напівобернувся до мене.

— Людська дурість, чоловіче, як і розум, безмежні. Ви розповіли випадок, яких сотні. Гарзд було б, аби вони стосувалися тільки тих, далеких літ... На жаль, це не так... Не думайте, я не якийсь там по вуха закоханий у минуле старовір. Сьогоднішнє мені дороге, я ним живу... хоч би тому, що за нього віддали життя чотири мої сини... Чотири. — Він устав, ніби підштовхнутий якоюсь невідомою силою» ступив крок-два туди й сюди і несподівано зупинився переді мною. — Але я, чувте, не хочу, не можу бути Іваном без роду, без імені, — сказав різко. — Не личить нам цуратися свого минулого. Воно прекрасне. Воно не позичене, не крадене — своїми, людськими руками роблене. Що церква, що, скажімо, палац чи дорога...

Кметь хвилювався, це було видно з його невсидливості, говорив дещо книжно, але тоді, тої хвилини я був так захоплений розмовою, думками, які, видно, давно, постійно зріли в чоловіковій голові і зрештою знайшли собі вихід, що не відчував деякої вимушеності чи, скоріш, урочистості тону.

А ніч тим часом густішала, село облягалось, притихало, небо — після вечірнього мороку — очистилось, прояснилось, посвітліло. Іти не хотілося, шкода було втрачати таку нагоду, такого мудрого співрозмовника. Та й йому, Кметьові, запаленому бесідою, видно, не вельми хотілося zostаватися наодинці з своїми розбурханими почуттями і думками.

Улучивши мить, коли він зробив паузу, я запитав Кметя, чи не порушую його розпорядку, адже ніч, пізно, пора, мабуть, спочивати.

— В мої літа, чоловіче, хіба про сон турбуватися, — заперечив Кметь. — То вам — інша річ. А я вже своє одіспав.

Я сказав, що нікуди не поспішаю, що рідко доводиться зустрічатися з такою цікавою людиною, а ночей, мовляв, ще попереду багато, і так піввіку проводимо в сні, і віп, не роздумуючи, запросив мене до хатини.

Бажане завше здається неабияким, не звичайним. Я йшов до Кметя, трохи про нього вже знаючи, уявляючи і його житло, обстановку, навіть його самого. З розповідей чомусь він мені здавався замкнутим, якими й справді буває більшість людей, приречених в самотині доживати вік, безрадіним, скупуватим, а оселя його — занехаяною, незатишною, одне слово — холостяцькою. Щодо останнього, житла, помилки майже не було. Помешкання — вузенький присінок і чимала захаращена кімната — дихнуло на нас залежаними паперами, книгами, старими меблями. Під стіною, між вікнами, стояв масивний дубовий стіл, на ньому, як і на шафах та підвіконниках, накидом лежали книги.

— Зараз я вас почастую, — сказав господар. — Ні, ні, не думайте, що чимсь таким... буденним, — додав на мою відмову. — Я сам того не вживаю. — Він підійшов до судника, щось там переставляв, приглядався до пляшок, зрештою поставив переді мною бокату, добре закорковану карафочку з якимсь незрозумілим написом на наклейці. — От, власного виробу. Дика смородина. — Прибравши край столу, Кметь постелив чистий обрус, поставив дві грубого скла чарки.

Пили густу, запапну, бурштинового кольору наливку, надворі бентежно зітхала ніч, скрикувала в гушавині сонними пташиними голосами. Обставини сприяли бесіді. І як часто трапляється у випадках, коли нікуди не поспішаєш, коли знаєш, що попереду є час і друг твій чи просто випадковий знайомий ще не втомився, — ми легко переходили від одної балачки на іншу, поверталися до попередньої, і в цьому була приємність нашої гутірки, в такій невимушеності й безпосередності, мабуть, насолода всякої розмови.

Неспіхом, смакуючи напій, Кметь розповідав історію свого життя. Це була одіссея, яких у наш час немало

і яка, коли б її отут переповісти, звучала б гімном людському стражданню й людському терпінню. Аби не переповідати її поспіхом, торкнуся лише одного, найвартішого, що перевернуло Кметьове життя та так потім і залишило чоловіка у вічній осмоті: під час війни Кметь утратив домівку, сім'ю, трьох синів... Четвертий, найменший, наклав головою пізніше, за мирного часу, отут, куди й приїхав батько, відставний педагог, із степової своєї Херсонщини...

Він був затятий, цей відставний учитель, цей місцевий історик, батько неіснуючих уже чотирьох синів, якого війна прирекла на самотність.

Він міг би спокійно, принаймні без отаких нічних контроверзів, споживати собі свою пенсію, міг без уяву грати десь в доміно чи дрімати з вудкою на березі річки, і ніхто не смів би його дорікнути, але щось штовхало його, будило до дії, і те щось, як я тепер збагнув, була проста у своїй величі і велична в своїй простоті любов до землі і всього на ній суцього.

— Гадаєте, так собі вони до мене липнуть, оті дітваци? — суворо глянув мені у вічі. — Всяк шукає те, чого йому бракує, а їм, — кивнув на вікно, — бракує живого, захоплюючого, як тепер кажуть, романтичного.

— То так, шкільні програми не вельми на це багаті, — погодився я.

— Хіба тільки програми? А деякі лекції в клубах, це ж... — Він махнув рукою, підсів до столу і задивився на покуть, де половів чималий обжинковий вінок. — Бачили б, які вони жадні до нового, — мовив уже спокійно, задумливо, — як горять у них очі, коли чують щось цікаве.

Було нерано. Над Борками крупні тремтіли зорі, зривалися з невидимого свого небесного віття й летіли, здавалося, в річку, в густі зарослі очерету й лепехи і там, на тиховодді, розквітали лілеями — білими й жовтими. З вікна дужче потягло прохолодою, і Кметь причинив його.

— Уже досвіток, — мовив. — Скоро й хлопці прийдуть. Ви не передумали? Ні? — Усміхнувся. — Бо я вам тут такого наговорив... Тоді от що: давайте трохи спочинемо, дорога неблизька. Лягайте ось тут. — Він поклав на канапу подушку, ковдру. — Твердувато, але нічого, швидше заснете.

— Дякую. А ви ж?..

— Не турбуйтеся, і для мене місце знайдеться. Я ще

вийду надвір... А ви лягайте, лягайте. Бо з непривички важкувато буде.

Я ще чув його кроки, легкий скрип дверей... ніби якусь розмову... Потім я ішов. Ішов далеко, довго. І лісом. Та ось ліс розступився, і я опинивсь на залитій сонцем галяві. Посеред галяви, на високому пеньку, сиділа королева Бона. Королева була молода, зовсім юна, схожа на мавку. Замість одягу на ній рясно висіли вербові й березові шати, на голові зблискував світлячками вінок. Перед Бонаю стояв на колінах Кметь і простягав їй чудову білу лілею. Королева усміхалася Кметю, і від її посмішки довкола ставало ще ясніше, яскравіше... Потім до них підійшли чотири Кметьові красені, чотири сини, і королева кожному з них подарувала по зірці... Де не взялися учні, залили галявину гамором, сміхом. Королева ніби розсердилась, та одразу ж і одійшла, заспокоїлась. Нараз вона глянула у мій бік, щось наказала Кметьові, і той почав мене кликати. Я добре чув Кметів голос, та, зачарований, не міг зрушити з місця. Тоді старий підійшов до мене, узяв за руку...

— Вставайте, уже світає... Хлопці от-от надійдуть.

Підвівся, але все ще не міг позбавитися сну, був під його солодким враженням.

— На призьбі відро з водою... і рушник. Умийтеся, швидше сон мине.

А мені так не хотілося, щоб він минав, той сон, минало свято, яке буває хіба що тільки в дитинстві.

## ВІТЕР ДАЛЕКИХ ДОРІГ

Велика європейська ріка, що славилася своїм судноплавством, тої осені обміліла, і теплохід, який з пониззя віз групу туристів, сів на мілину. Позаду лишилося красиве гігантське місто з десятками церков і соборів, музеїв та галерей і з допотопним трамваєм на околиці, попереду був Відень, Штраус і знаменитий Віденський ліс, а тут, на мілині, низькі висіли тумани, пахло вогкістю, лугом і ще чимсь невловимим.

У каюті було тісно й душно, і Софія подовгу простоювала на верхній палубі, коло капітанського місточка, слухала плескіт хвиль об металеві борти судна, крихку довколишню тишу, що раз у раз обзивалась то невиситим чайним криком, то легким шурхотінням перелітних гусей, то писком якоїсь пташини на березі, у верболозах.

Софія мандрувала уперше, вперше так надовго полишала сім'ю, тому всю дорогу за нею невідчепно тяглося прядиво думок, споминів, згадок. То їй здавалося, що вона не про все розпорядилася вдома чи на роботі, і починалося хворобливе копірсання в останніх днях, навіть годинах, перед від'їздом, то виділась донечка — єдина трьохлітня Оксана, і Софія картала себе, що згодилася на цю подорож, полишила малу на спрацьовані материні руки, то раптом огортали нудьга, смуток, і все бачене, чуте, чим вона потаємно гордилася, втрачало свій зміст. Жінка зажурено дивилась на місто, що плывло невідькуди за водою, на очах у неї іскрились сльози.

Одного вечора, коли Софія стояла отак на звичному для себе місці, до неї підійшов високий, у формі річковика чоловік. Вона знала його, його знали на теплоході всі — то був помічник капітана по пасажирській службі, вже не молодий, але й не вельми літній. Привітався, запитав, чи не заважає. Якийсь час стояв мовчки, і Софія з подивом зиркнула на нього, нічого, однак, не сказавши.

— Гарно заходить сонце, — мовив зрештою помічник.

Захід справді був незвичайний, мінився фарбамп, але Софія на те мало зважала, вона зраділа нагоді з перших уст довідатися, чи скоро попливуть далі, і взагалі...

— Хіба не можна було передбачити обміління? — докоряла. — Річка ж не океан, усе видно.

Помічник капітана слухав, як їй здавалося, з усмішкою, і Софія вмовкла.

— А ви нетерпляча,— сказав він, переконавшись, що жінка виговорилась.

Тепер мовчала Софія, і це, видно, вражало його, він уперто шукав бодай найменшої стежини до її душі.

— У вас поганий настрій? — знову обізвався він.

Софія обернулася, на мить вони зустрілися поглядами. На одну тільки мить, але її було досить, аби помітити в жіночих очах докір.

— Даруйте,— зніяковів,— я зовсім не маю наміру... не хотів...

— Які ж ви всі!..— спалахнула Софія, та одразу ж осіклася.— Припустимо, мені справді скучно. То й що? З яких це пір помічник капітана став таким уважним до настрою кожного пасажира?

— З давніх-давен,— спокійно відповів він.— Інша справа — чи доходимо до кожного.

— Сьогодні вважати це винятком?

— Як хочете,— задумливо сказав і, задивившись на холодний спокійний плин ріки, домовив: — Хіба усе завважиш? Хіба інколи знаєш, чому робиш саме так, а не інакше?

Софія змовчала. Вона дивилася на вузьку, призахідним сонцем розіслану на воді пасмугу, що з хвилини на хвилину темніла, і думала над щойно почутим — так, мимоволі, звичев'я. «Справді-бо. Хіба інколи знаєш... Хіба можна усе розкласти по полицках, усьому дати найменування, оцінку...— Думки захоплювали, вели далі і далі, і Софія не противилась їм.— Хоча б оця моя поїздка,— міркувала.— І відмовляли, і не пускали, усе ж поїхала... Тепер гризу себе. А чого? Напевне ж, там усе гаразд, інакше повідомили б, телеграми йдуть регулярно... Він має рацію. Однак... чому саме я привернула його увагу?»

Вона, може, запитала б його, одважилась і запитала, те питання уже готове було злетіти з її уст, Софія навіть одірвалася зором од пасмуги, та з репродуктора, що висів десь зовсім близько і аж налякав її, раптом голосно пролунало: «Помічника капітана...» Його викликали. Він нехотя відхилився од поручнів, поправив кашкет — очевидно, за звичкою, бо той і так сидів бездоганно.

— Вибачте,— сказав,— коли своїм недоречним втручанням завдав вам хоч трохи прикрості.

Він пішов, полишивши в її душі не то жаль, не то якесь дивне почуття. І хоч воно, те почуття, було незро-

зуміле, розпливчасте і, як вона себе перекоувала, зовсім безпідставне,— позбавитися його Софія не могла. «Усе це в мене од недосвідченості,— твердила.— Підійшла людина, сказала кілька лагідних слів, я й розчулилась. Їм це звично, простіше простого. З ними треба твердіше... хоч я й так, здається, не жартувала».

Невдовзі запросили до вечері, затим були танці. На танці Софія не пішла, надто шумливі розваги й компанії чомусь завжди викликали в неї осторогу, якусь навіть відразу, почувала себе там чужою, зайвою, ніби не в своїй тарілці. Натомість, провівши подруг, звернула до салону-читальні, вибрала затишну місцинку — в кутку, біля розлогого фікуса — і почала дивитись корабельні альбоми. У вікна вже зазирала густа сутінь, що непомітно переходила в ніч,— далеко, чужу, якусь середньоєвропейську, альбоми були потерті, з слідами сотень пальців, але Софія вперто гортала їх, ніби чогось шукаючи, і думала водночас про своє. Їй пригадувались тихі сільські вечорини, зоряні ночі Полтавщини, на яку, здавалося, проміняла б зараз усю цю мандрівку, срібні — під місяцем — плеса річок і ставків... А то вчувались дівчачі пісні, хоч за клопіткими літами, що випали на її молодість, сама ніколи тих пісень не співала...

«Члени екіпажу — учасники Великої Вітчизняної війни», — прочитала і осміхнулася: «Чого тільки не вигадують!» Але тут Софії прийшло на гадку, що й у них на заводі на видноті висить величезна дошка з подібним написом, що такі стенди зараз повсюдно, і вона стала уважніше розглядати фото. Капітан, колишній підводник... Перший помічник, командир «морського мисливця»... Помічник... Так, це було фото його, котрий щойно стояв з нею на верхній палубі, розмовляв і з яким вона повелася не досить чемно. Сергій Крижний. Софія озирнулася — ніби за нею могли підглядати — і уважніше придивилась до фотокартки. «Не теперішня, певне, десятирічної давності,— завважила.— І скроні не в такій сивині, і зморщок менше...» З фото на неї пильно дивився військовий моряк, у званнях Софія не розумілася, як і інші, на інших знімках — в парадній формі, при всіх, очевидно, регаліях, трохи напружений перед апаратом; нічого надзвичайного, особливого. Продовгувате лице, прямий, з горбинкою ніс, кущисті брови мало не сходяться на переніссі... Хіба що очі... Очі видались їй не такими, якими дивились на неї з інших фото. У цих його

очах було стільки зажури, смутку, що так і хотілося запитати: «Вам сумно? У вас поганий настрій?..»

З короткого напису під фотографією значило: «До війни служив у торговельному флоті, учасник руху Опору у Франції... Після повернення...» Але це вже Софію не обходило, їй хотілося зараз, негайно розпитати його, як потрапив до чужої країни, яка саме ота його участь у боротьбі французьких патріотів. Колись, пригадується, вона читала... Так, так, то був роман з досить цікавою назвою, власне, та назва й заінтересувала її: «Ми ще повернемося за пролісками». Автора не пригадує, він одразу ж забувся, а книга захоплююча...

Вона вже готова була бігти шукати його, Сергія Крижного, вибачитись за свою, можливо, не зовсім тактовну поведінку — тоді, на палубі, але... Отак у неї завжди: наміряться щось робити, а воно — те, що всередині, в душі — і смик за руку, і зупиняє... Ніби яке наслання. «Не можна, нескромно...» Уже й лаяла себе, і силувала — переінакшити важко. «Ще подумає: причепа якась, — випірнула думка. — Тільки що одмовчувалась, а це... Ні, ні, нехай колись, іншого разу».

Посиділа ще з півгодини, напівбайдуже погортала старі «Огоньки» і піднялася на палубу. Жевріла надія зустріти його, — вона обізвалася б перша, сама, не чекаючи, поки до неї заговорять, але марно: палуба була безлюдна, непривітна, зусібч її студили чужі осінні вітри. Софія постояла, вдивляючись у шурхітку далину, де гасли й спалахували знову річкові бакени, і, відчувши, що починає мерзнути, повернулася до каюти...

Уночі їх «зняли» з мілини, і вранці, прокинувшись, вони з радістю відчували, що пливають, — байдуже куди, як, аби пливати, не стояти, як ці кілька діб, у водяному полоні.

...Потім був Відень, Віденський ліс, кладовище з прекрасними пам'ятниками на могилах... Вони блукали містом, оглядали старовинні, засиджені голубами собори, якісь церковки, палаци відомих і вже невідомих королів, князів, герцогів... Палаци були розкішні, у багатючих розписах, обставлені найдорожчими меблями, з картинами, на яких, мовби й справді живі, хизувалися пихаті вельможі; запобігливі гіді механічно називали імена, титули, призначення кімнат і залів — не називали тільки, думала Софія, тих, чиїми руками усе це творилося.

От хоч би й мости на Дунаї, якими вони сюди-туди їздять. Котрогось із них збудували ж кріпаки Розумов-



ського, коли він був тут російським послом. Про це вона чула, читала, а ніхто навіть не заїкнеться. Втім — Софія вже встигла переконатися — цього не роблять ніде, так, мабуть, заведено, бо — справді — не станеш же перераховувати десятки, сотні звичайних собі теслів, каменярів, червонодеревників, пічників, — простіше запам'ятати й назвати одного, того, чийм іменем усе це освячувалося.

У якомусь палаці, — здається Габсбургів, — у його затишній південній кімнаті, де з вікон виднівся величезний розкішний парк, Софія побачила посмертну маску вродливого юнака. Гід пояснив, що маска знята з єдиного сина Наполеона Бонапарта, який, тобто син, помер зовсім молодим, двадцятирічним, од туберкульозу. І ще він додав, що муляж птаха — під скляним ковпаком, поруч — зроблено з стрепета, якого Наполеонів нащадок дуже любив. Більше він нічого не пояснював, треба було йти далі, до «золотої палати», і Софія, зворушена почутим, на кілька хвилин одстала від групи, аби ще раз, самій, оглянути експонати. Лице юнака вражало тендітністю, класичною формою ліній і спокоєм. Ні тіні страждання, болю чи смутку... На стіні, напроти, висів портрет повновидого рожевощокого підлітка, хлопчика років семи чи восьми, який з усмішкою, заклавши руки за пояс, дивився на кімнату, на свого, тоді ще живого, стрепета, на власну посмертну маску...

Увесь цей день Софія прожила під враженням побаченого, воно не виходило з голови, тьмарило інше, можливо, й вартніше, істотніше. Тому ввечері, повернувшись на теплохід, вона, аби на самоті обміркувати все й зважити, піднялася на палубу, на своє облюбоване місце. Теплохід стояв, вітер ущух — чи, може, то тільки здавалося, і тут було спокійно, затишно. Довкола, на обох берегах, лежало місто в морі вогнів, які сльвом одбивалися в річці, з салону долітала джазова музика, а Софія думала — дивувалася й думала — про єдиного сина Наполеона, якого батьки в гонінні за славою полишали на чийсь руки і який, зрештою — вона була в цьому певна — з нудьги та горя заслаб невиліковною на ті часи хворобою.

Жінка настільки віддалась своїм роздумам, що й не зважила на кроки, які знебачки почулися. Збагнулося аж тоді, коли вони стихли і рядом, поруч став він. Софія зашарілася, думки ураз переплутались, схлинули, уривками повернулися знову, але вже неспроможні заволодіти нею так, як це було досі. Стояла бентежна, заждана, мов

тополя у бурю, напружена. А він мовчки так само милувався вогнями, затишшям і ще чимось своїм, для неї незанимаючим.

— Сьогодні ви вже не така... лагідніша? — запитав стиха, в жарт.

Підтримувати його тон не хотілося, але й мовчати, відчувала, цього разу не зможе. Пересилуючи саму себе, мовила:

— А я вас шукала. Тоді...

Сергій глянув на неї здивовано.

— Не подумав би. От уже справді: шляхи господні несповірені.

— Після вечері зайшла до читальні, — вела далі Софія, — і в альбомі... — Вона розповіла все, як тоді сталося: як натрапила на його фото, дізналась про службу, як захотіла побачити, аби розказав...

— Я читала про це, є така книжка — «Ми ще повернемося за пролісками». Не траплялася?

Він слухав мовчки.

— Автора забула, — бідкалася Софія.

— Жан Лаффіт, антифашист, один з керівників руху Опору, — сказав Сергій.

— Як ви туди потрапили? Скільки були? — Її ніби прорвало, запитання сипались одне за одним, без угаву. — І... звідки ви?

Крижний усміхнувся стримано, скупю, вона скоріше відчула ту посмішку, аніж побачила.

— Так одразу... — мовив. — І як потрапив, і звідки, і де, мабуть, був... Еге ж?

Вона по-школярськи кивнула і, взагалі, завважила, в цій її поведінці, оцих запитаннях чимало дитячого. Але відступати вже не було куди, та, власне, й нічого, і Софія застигла в чеканні.

Крижний розповідав скупю, знехотя, видно, йому вже не раз доводилося ділитися цими не вельми приємними спогадами, і він по можливості їх уникав. З його оповіді Софія тільки й довідалася, що на початку війни торговельне судно, на якому він служив, було інтерноване однією з союзних Німеччині держав, їх тримали в концтаборі неподалеку французького кордону, вони зв'язалися з партизанами, організували втечу, влилися до одного з партизанських загонів.

Допевнятися більше Софія не наважувалась, вона розуміла його настрій, його нехоть до споминів. Тому,

коли Крижний, помовчавши і, очевидно, відчувши якусь незручність перед жінкою, сказав, що в таких випадках запитують ще про найпам'ятніше — «Чи не хочеться й вам цього знати?» — вона тільки й відповіла: «Звичайно».

— Так от, — домовив Сергій, — усяко бувало, всього набачився, а запам'яталося найбільше знаєте що? Вітер. Холодний, пронизливий вітер Піренеїв. Гірське бездоріжжя і вітер, що замітає наші сліди, крижаною порошею б'є в обличчя. Ніби немає нічого — ні за нами, ні перед нами, — тільки гори і вітер...

Він мовчав довго, його нікуди не кликали, довкола уже стояв пізній вечір, на теплоході готувались до сну, а Софія бачила далекі засніжені гори, гірське бездоріжжя, яким бредуть десятки голодних, обірваних, зраних, і вітер, що з посвистом шарпає на них одяг, в'їдається в очі, в кістки...

Коли б вони знали одне одного ближче, принаймні аби він не так скупко розказував, виявив більше власної цікавості до тих споминів, Софія неодмінно поділилася б цими своїми враженнями, висловила б захоплення, а так... «Хто його знає, — міркувала, — не завше і не всім це подобається». Завдавати ж після всього почутого, знаного йому найменшої прикrostі, бодай тіні її — не хотілося, вона й за ту, першу, зустріч тепер всіляко картала себе. «Єдине, що я можу і мушу зробити сьогодні, це вибачитись. Вибачитись за ту свою поведінку».

На теплоході погасили ілюмінацію, примеркли вікна в будинках на набережній. Десь на сусідньому причалі приймали пізне судно — звідти долітали уривки команд, натужне поскрипування дебаркадера, брязкіт якірних ланцюгів.

— Чомусь мені раніше здавалося, — нараз почувсь її голос, — що команди на кораблях неодмінно повинні бути гучні, грізні... А капітан — це взагалі щось неприступне.

— Мабуть, тому, що ви цього не знаєте, — ніби зрадів нагоді обізватись. — Невідоме завжди здається незвичайним.

— Дійсно! Закордоння — до цієї поїздки — здавалося мені якимсь, як би сказати... Ну, незвичайним, іншим світом.

— А тепер — ні?

— Ні, — твердо мовила Софія. — Така ж земля, такі люди. Хіба що порядки інші.

— І ви шкодуєте, розчаровані?

— О, ні! Скільки цікавого. Але не менше його і в нас. Чомусь вважається, що мандрівка рідною землею — то так собі, от, мовляв, закордоння... А воно — візьміть наші міста, наші краї — не менше там і церков, і соборів, по яких нас тут тільки й водять. Показали б краще, як люди живуть, — прості, звичайні. Знаєте, що мене найбільше зворушило в цій подорожі? Балкани, гори. Ми проїздили їх уночі. Уявіть собі: ніч, низьке небо, ніби напнуте на вершини гір, десь сяє місяць, але його не видно, і дорога — то спадає, то знову в'ється вгору... Це наче казка, наче політ... Місячне сяйво, мерехтіння зірниць... Не вистачало тільки Синього птаха. Ви читали про Синього птаха?

— Чув. Я люблю Лондона й Екзюпері.

— Синій птах — це щастя... Алегорія, символ — розумієте?

— Словом, усяка чортівня. Щастя повинно бути реальним, щоб людина знала, за що вона бореться.

— Так, звичайно. Але, розумієте, у людини є мрія, казка... Без цього не можна. Ви помітили: сонце завжди зв'язано з радістю, щастям, а вітер — також символ, знак, але вже іншого — смутку, нещастя, біді.

Нараз їй здалося, що занадто вже розбалакалась, навіть повчає його — отакого, бувалого, — і Софія примовкла.

— Говоріть, говоріть, — попросив він. — Вам не холодно? Ви так гарно розповідаєте. Хто ви, коли це можна: філолог, історик? У вас так гарно виходить... Дозвольте, я запалю.

Сергій дістав цигарку, одвернувся, черкнув запальничкою. Блідненький спалах на мить вихопив гостре його підборіддя («Зовсім не вольове», — подумалось їй) і погас.

— Так хто ж ви? — перепитав.

— Ні те, ні друге. Ні історик, ні філолог. Звичайний собі інженер. Працюю на заводі... І все.

— Мабуть, дуже любите літературу, історію, в інституті мали п'ятірки.

— Бувало й так, — стримано відповіла Софія.

— А мені не довелося. — В словах його відчувся смуток. — Ледве дотягнув семирічку, а там — на свій хліб. Мати рано померла, батько... Втім, не про це річ, розкажіть далі, я вам перешкодив.

— Що ж розказувати? Власне, й усе. Гори. Балкани...

Сказати, що дуже хотілося, аби зіпсувався автобус, щоб хоч трохи постояти серед цієї краси,— смішно, наївно.

— Справді? — засміявся він.— То, може, те ваше хотіння здійснилося зараз? Ми тільки й робимо, що переповзаємо з мілини на мілину.

— Ні,— похитала головою,— тут не так. То буває, мабуть, раз у житті. Гори, місячна ніч, дорога — мов гойдалка. А знаєте,— раптом ніби згадала Софія,— там теж був вітер. Тільки не такий, не холодний, а лагідний... Він наспівував за вікнами. Коли робилося душно, ми одсовували скельця, і він залітав до нас, свіжий, приємний, запашний вітер гір.

На палубі з'явилася пара, потинялася, зникла. Затим прийшов черговий матрос, по-хазяйськи заглянув у всі закутки й спустився вниз.

— Пізно вже, пора йти,— сказала Софія, хоч великого бажання опинитися зараз у тісній, незручній каюті не мала. Хотілося стояти, слухати нічний затаєний гул чужого міста, Сергієве мовчання, скупу його оповідь, хотілося, як ніколи, саме йому, отакому, ще не відомому, але чомусь близькому говорити, розказувати, виливати свою душу. І те, чим жила досі, живе, буде жити, що стрічалося на не такий уже й довгий дорозі — гарне, погане, радісне, прикре, що б хотілося бачити... Й про Балкани, оці недоречні мілини, єдиного сина Наполеона, що помер од нудьги та недогляду в двадцять нерозбрунькованих літ... Але — справді — було вже пізно.

— Я чекатиму вас завтра, післязавтра,— сказав на прощання Сергій.— Тут, на цьому місці.

— Спасибі. Але... навіщо? — зірвалося в неї.

Він глянув так, що Софія знітилась, нічого не відповів, полишивши, мабуть, розмову на завтра.

«Завтра» сподіваного не принесло. Рівень ріки не піднявся, з управління пароплавства надійшло розпорядження в зв'язку з закінченням навігації ставати на ремонт. Теплохід був не наш, фірма, що його будувала, за контрактом здійснювала і щорічний ремонт.

Туристам наказали пересідати в автобуси, які й доставлять їх до кордону, до найближчої прикордонної станції.

Він зустрів її на трапі, на виході, суворий, мовчазний, ще з більшим — встигла помітити — смутком в очах. Довкола поспішали, прощались, гукали, і він тільки й сказав: «До побачення».

Ні йому, ні їй, що вперше отак-от їздила, мандрувала, стрічалась, мабуть, незручно було говорити більше, звертати на себе увагу — вони розстались як звичайні подорожні, що пробули кілька діб, може, тиждень, на однім теплоході... Як звичайні знайомі... А може... може, так і було, можливо, все оте вигадане, плід її неспокійної в'яви? Можливо. Тільки чому ж — серед домашнього затишку, звичайного буденного плину — сняться їй Піренеї, бездоріжжя, видяться гори Балкани, місячна ніч, небо, напнуте на скелі, і — навіть доброї днини — хочеться вітру? Холодного, стужного, теплого — вітру далеких доріг...

## ВИСОТА

Будова росла на пустирі, посеред степу, де споконвіків чути було лиш клекіт орлів, крик перепелів та ще, може, журавлине курликання під час весняного та осіннього перельотів, якщо, звичайно, птахи не обходили стороною цього голого, безводного місця. З весни до пізньої осені земля лежала тут неорана, росла низеньку ковилу, розкішні бур'яни на пригірках, кращої — дощової — пори густо вкривалася підбілом, донником, сухими васильками, або, як їх іще називають, степовими безсмертниками, полином та кущиками запашного чебрецю, які, однак, невдовзі жовтіли, блякли, втрачали і колір, і запахи. Але й тоді панував тут густий аромат роздолля, здавалося, він твориться тут у неймовірно великій кількості, здатній напоїти, наситити весь навколишній світ.

Степ дихав, дзвенів, і досить було легенькому вітерцеві порушити одвічний цей спокій, розігнати його, як він усім громадям навалювався на міста і села, проте не гнітив їх, а висвіжав, робив прозорішими, чистішими, мовби святковими.

Взимку степ завмирав, сумовито шелестів сухим бадиллям, зрідка пробігав ним переляканий тишею завць чи обачний бабак, піднявшись на лапки, висвистував монотонну свою мелодію.

Люди з'явилися тут напровесні, коли степ ще лежав у сірених плахтах талого снігу, а на пригрітих сонцем пригірках лиш пробивалася рідка прозелень. Вони підїхали на кількох вантажних машинах, що одразу ж полишили на супіску важкі узорчасті сліди, — слідів з кожним днем усе більшало, скинули дошки, стовпи, рулони толю, якісь ящики і одразу заходилися зводити житло, яке чомусь іменується «временка», хоч стоїть воно, звичайно, довго, поки не витіснять його корпуси головних споруд.

Поки теслі робили своє звичне діло, загорілі на вітрах, в дублених полушубках геодезисти вдень таскали степом сталльні мірні стрічки, дерев'яні рейки з червоними поділками, триноги, записували щось до планшетів, що висіли в них через плече на довгих вузьких ремінцях. Проект уточнювався, оживав, і водночас люднішими ставали дороги, що вели сюди з міста, залізничної станції, росли складські приміщення, їдальня, — степ уже не можна

було назвати безлюдним, він мінявся на очах, набував нового, незвичного вигляду.

В середині літа він уже був схожий на величезне таборище, що займало десятки гектарів. Майже безперервно ішли сюди будматеріали — потік машин припинявся тільки пізнього вечора. Вдень колишній пустир гурчав екскаваторами, ревів потужними самоскидами, бульдозерами, — вони прокладали траншеї, розчищали майданчики для корпусів майбутньої споруди.

Цілина мовби здибилася, завирувала, наче проснулася після довгої сплячки і взялася наздоганяти упущене. Хоч на світанку вона й перекликала сонним перепелиним чигиканням, вабила простором і ароматом трав, — все більше з'являлося в ній машинних та людських голосів, запахів мастил, перегару, свіжої тирси, стружок, дерев'яних обрізків. Все, що колись могло здатися тут неприродним, несумісним, неоднорідним, нині єдналося, творило середовище, в яким селилися, жили і працювали люди.

Василь Берест прийшов на будову, коли про неї тільки заговорили, коли по радіо та в газетах повідомили, що запрошуються на роботу фахівці й не фахівці, надто молодь, юнаки та дівчата.

Фаху Василь не мав, за його плечима були тільки семирічка та виробнича практика в колгоспній майстерні, тому у відділі кадрів будови на запитання — ким хоче працювати — хлопець стенов плечима. Мовляв, дивіться самі.

— От і добре, — чомусь навіть зраділи такій оказії у відділі, — підеш у ремонтники.

На німий Василів подив — мов, як у ремонтники? — йому тільки й сказали: «Нічого, нічого, все буде гаразд».

Василя і ще кількох юнаків повели в цех. Власне, цеху, як його розумів Василь, ще не було, — універсальний свердлильний верстат, кілька тисків, ящики з інструментами стояли в просторому залі першого перекритого залізобетонними панелями поверху. Але тут уже працювали — панував терпкий запах металу, електрозварки, у вухах дзвеніло від ударів молотків, ляскоту бляхи, бряжчання, дзижчання і деренчання.

— Що, хлопці, злякалися? — підійшов до них літній сивовусий чоловік. Він говорив голосно, надто голосно, інакше його ніхто не почув би.

— Оце ваш командир, майстер, — сказав той, хто привів хлопців до цеху.



— Григорій Павлович Супрун,— відрекомендувався майстер, потиснув кожному руку й додав: — Або просто... дід Супрун.

Майстер розподілив їх, учнів, між старшими, Василеві ж сказав:

— А ти будеш при мені.— І, трохи помовчавши, додав: — Люблю дивитися, як із таких ось жовторотих справжні умільці виходять.

Василеві такий прийом не вельми сподобався, і він подумав, що, певне, варто буде попроситися до іншого цеху, де став би справжнім фахівцем, бо що ж це за діло — ремонтник? Та ще й отаке... «жовторотик».

Григорій Павлович ніби уловив цей його настрій, по-свойськи підштовхнув, сказав:

— Не ображайся, це я так... Звичку таку дурнувату маю.

Кілька днів Супрун лише розповідав та показував, радив приглядатися, що до чого. І сам придивлявся — непомітно, мовби збоку, проте Василь відчував, що той примічає кожен його крок, кожен рух.

Одного разу після зміни, коли Василь зібрався іти, майстер попросив його зачекати.

— Ти ось що,— сказав за прохідною,— пішки ходити любиш?

— Люблю,— признався Василь. Він справді з дитинства любив міряти ногами зарослі споришем покручені польові стежки та дороги.

— От і добре,— похвалив Супрун.— Значить, не дарма я тебе примітив. Хто любить землю, роботу на ній, той всякому ділу толк дасть...

Василь знав, що Григорій Павлович прожив важке і довге життя, що йому пора на пенсію, проте він не поспішає, не уявляє собі життя без діла, до якого звик з дитинства; що під час війни був на Уралі, працював разом з видатним академіком, дружив з ним і свято береже від нього подарунок — мистецьки зварену самим вченим мідну квартиру, з якої досі любить пити крутий до сказу, до ломоти в зубах чай; що за працю свою не раз нагороджений, а нині, окрім усіх інших, одержав почесний титул наставника робітничої молоді, і дорожить ним, і радий, що сама держава визнала його робітничий авторитет...

— Не шкодуєш? — раптом запитав Григорій Павлович.

— За чим? — не зрозумів Василь.

— Ну, що залишив своїх, домівку і подався сюди. Таких, знаєш, і втікачами називають.

— Я ні від кого й ні від чого не тікав.

— Із села, мов, — додав Супрун, — од землі.

— Од землі не втечеш.

— І то правда. Коли любиш її, то куди б не подався, що б не робив, вона завжди з тобою... Об'їздив я її, Василю, вздовж і впоперек, — зітхнув Супрун. — Всякою доводилося бачити її: і в дощах, і в снігах, і потрісканою від засухи. І що я тобі, хлопче, скажу: на руках би носити цю землю — така вона багата й красива, і така до нас добра та щедра.

Супрун замовк, і Василь не заважав йому думати, бути наодинці з собою, своїми почуттями. Йому й самому захотілося віддатися тій навійній Супруновою розмовою стихії, в якій завжди є сенс, треба тільки вміти його розпізнати, пізнати, пізнати, навіть підкорити собі, чи що...

Так, говорять, що вони, молоді, тікають з села, від землі, не люблять її, не шанують, а плекають лише споживацькі настрої... Говорять. А те, що він — з діда-прадіда хліборобський, селянський син — хоче прикрасити цю землю, зробити її багатшою, щедрішою для людей, чи розуміють? Будова, де він зараз ремонтником, дасть он скільки добров, коли стане до ладу. Хіба ж це не для землі, не заради великого хліба?.. Хіба нині можна господарювати по-дідівськи: що земелька підкине, на що змилюється?.. Ні, гріх був би великий — сидіти на землі і брати від неї, нічого взамін не даючи. Вона хоч і велика, всесильна, а вимагає людської ласки, уваги. З пустою рукою до неї не сунься — іди з повною, і вона віддасть тобі сторицею.

Є, звісно, й такі, яким би тільки брати та брати, не думаючи ні про що й ні про кого. Ті й біжать. І не тільки з села, од землі — від життя біжать... Та хіба можна їх порівнювати?..

Потім вони не раз поверталися до цієї теми — наодинці й на людях, і щоразу пригадувалася Василю ця розмова. Вона здавалася йому мовби відправною точкою, початком нового в його біографії, хоч, власне, і думалося, і мовилося про це й раніше. Старий, бувалий майстер наче підвів його, ще зеленого, зовсім юного, до межі, за якою починалося доросле, справжнє. Підвів, поставив, сказав: дивись, Василю, досі ти був дитиною, школярем, учнем, про тебе турбувалися, тепер ти повинен усе робити сам;

будуть у тебе друзі, товариші, порадники й наставники, проте нерідко випадатиме й самому на власний розсуд приймати рішення, відповідати «так» чи «ні» без стороннього чийогось підказування. І від того, як ти це зробиш, як себе поведеш з самого початку, — залежатиме твоє майбутнє, твій авторитет і місце серед людей. Хотілося тобі робітничого хліба — бери його, намазуй маслом, якщо заробив, коли щось негаразд — тобі допоможуть, але не дуже надійся на допомогу, нею живуть недовго, — спирайся на плечі друзів і вибирайся з своїх неполадок, ступай твердіше, впевненіше, поки не відчужеш крил, не злетиш на них. Велике щастя — відчувати себе потрібним людям, бути з ними нарівні, але не відразу й не так просто досягнути цієї висоти.

Вихований на повазі до праці, Василь старався, намагався щодня пізнати щось нове, хай незначне, але необхідне для роботи.

— Ну, Василю, вловив ти мою струнку, — говорив Супрун. — Люблю допитливих. З них великі люди виходять. Трапляється, правда, що й ледарі, які тільки те й роблять, що запитують, але не в них суть.

— Що ж ви мені пророчите, Григорію Павловичу? — сміявся Василь.

— Я не пророк, — напівсердито відповідав Супрун, — проте скажу: ледарювати не дам! Не допущу, аби при мені, під моїм, так сказати, началом бездільники росли. Не в моєму, чуєш, характері.

— І не в моєму, Григорію Павловичу, — серйознів Василь.

— Бачу. Бачу, тому й говорю.

Майстра часто з різних причин відривали, і Василеві, коли справа не терпіла, нерідко доводилося братися за ремонт самому. За кілька місяців він навчився визначати діагноз неполадки, збагнув секрет свого наставника: не дивись на машину, як на щось мертве, казенне, а спробуй відшукати в ній душу. Раз почуті, ці слова стали йому дороговказом у пошуках потрібного рішення.

...А будова росла. Літо змінила осінь, потім злегка припорошеним степом зашугали палючі вітри, затріщали морози. Але роботи не припинялися. Безперервно крутилися бетономішалки, чинно пересувалися, схожі здалеку на якісь доісторичні потвори, підйомні крани, снували машини, диміли вогнища, біля яких грілися люди, звучало «майна», «віра», чути було скрегіт сталевих балок та

ферм, що нехотя повзли на тросах угору, аби назавжди, навічно осісти там, тримати на собі кривлю, бути надійною опорою.

Цех розширювався, оснащався новими верстатами. Додалося й турбот. З приміщення цеху, де раніше працювали, ремонтники вийшли на всю величезну будову, їх постійно десь ждали. Василеві навіть не уявлялося, що фах, який він обрав, настільки важливий. Гадалося, он, наприклад, горновий біля печі, вальцювальник — це справді фах.

Нині ж, збираючись вранці на зміну, він уже жив будовою, думав про розпочате, незавершене і про нове, з чим доведеться зіткнутися. Сумніви і хитання, що міцно гніздилися в ньому перші дні, перші тижні, поступово мінялися, проростали радістю, задоволенням від зробленого.

Одного ранку Василя розбудили. Звичайно він устав сам, не покладався на когось, а тут...

— Аварія, — сказали йому.

Швидко одягнувся, вибіг надвір. Світанок був холодний, лютневий, низьке темне небо, здавалося, давило мерзлу, гулку землю.

— Сюди, Василю! — покликали його.

У кузові критої брезентом машини сиділи товариші. Тривога відчувалася в голосах, у мовчанні, шаленому посвисті вітру, що вривався крізь щілини, добирався до тіла, неприємно його холодив.

Машина плигала, тряслася на вибоїнах, іншого разу водієві постукали б, аби не гнав, їхав обачніше, а нині не звертали на це уваги, трималися, тиснулись одне до одного.

На будівельному майданчику вже були головний інженер, бригадир монтажників і Супрун.

— Спокійно, хлопці, — зустрів їх Григорій Павлович. — Нічого незвичайного. Колона — он та, бачите? — трошки розгойдалася. Вітер скажений, десь знайшов слабіну.

— А монтажники? — запитав котрийсь. — Вони що ж?..

— Разом будемо усувати неполадку. Зараз не час шукати винного.

Монтажники вже готували «люльки», щоб піднятися на висоту, де стикувались колони, підганяли підйомний кран. Він посувався непомітно, здригаючись під поривами вітру, стріла його тремтіла від напруги.

— З монтажниками,— сказав Супрун,— піднімуться...— Він назвав одного з ремонтників, що стояв поруч, затим, подумавши мить, додав: — І Берест.— Василь внутрішньо стрепенувся. Спокійно мовлене ім'я його, здавалося, прозвучало надто голосно, так, що чули його не тільки товариші, а й там, у селі, рідні, і серця їхні так само взялися бентегою.

Кран підійшов, і, поки його закріплювали, вони застропили люльки, поклали у них спорядження, затим влізли самі.

— Поїхали! — гукнув кранівникові бригадир.— Віра!

Ось вони вже над головами товаришів, вітер розгойдує їхні незатишні гнізда, люльки весь час черкають об стіну, попід якою піднімаються.

— Тримайтеся за колону! — гукають їм знизу.

Промерзлими, негнучкими рукавицями хапаються вони за синюватий, в іскринках інею метал, щоб не гоїдало, не кидало, пильно вдивляються вгору, де майже непомітно для стороннього ока ледь нахилилася під натиском стихії колона.

Від покритої морозом цегли пахтить холодом. Василь стоїть, вчепився в перила, перед ним панорама величезної будови, що її він звідси ще ніколи не бачив.

Люлька зрештою зупинилася. Василь з напарником схопили віршовку, кілька разів обвили нею колону.

— Всім прив'язатися!

Клацають карабіни поясів, надійно пристьобуючи людей до колони...

Так і є!

З того, другого, боку колони тріснув болт, і розхитана ураганим вітром маса заліза ледь зрушилась, дала крен, ослабила сусіднє кріплення. Колона злегка поскрипувала, звук цей ціпенів душу.

— Вибивати болти! — наказав бригадир.

Тяжкий удар молота гулко віддавався в серці. Здавалося, на мить все завмерло, затих навіть вітер,— простір виповнили тільки голосний стогін металу та нечасті слова людей, що змагалися з стихією. Болт скругило, затиснуло, по ньому намагалися бити прицільно, точно, але часто не попадали, молот черкав по краю, і з-під нього вихоплювався пучок іскор, розлітався мініатюрними блискавками.

— Колону треба застопорити,— гукнув бригадир.— Хто?

Це означало: хто пролізе нею ще два-три метри і закріпить там вірвовку, аби потім, коли ставитимуть нові болти, її можна було натягти.

— Я! — вирвалося у Василя.

— Малим шастав по чужих яблунях? — зовсім, здавалося, недоречно запитав бригадир.

— По стовпах...

Колись, пастухами, вони справді придумали було гру: хто вище залізе на телефонний стовп.

— Тоді давай, — махнув рукою бригадир. — Кріпи он за ту дірку.

Василеві прив'язали до пояса кінець вірвовки. Напарник змахнув рукавицею з колони іній, ніби це мало якесь значення.

— Ставай мені на плечі, — сказав він, — а там трохи підтягнешся.

Василь став товаришеві на плечі, обхопив руками колону. Погляд його прикипів до отвору, що з'яв над головою. Ривок... Ще трохи... Ще б хоч на сантиметр... Здавалося, з останніх зусиль він підтягнувся, тремтячими пальцями просунув кінець вірвовки, зав'язав... Це тривало кілька хвилин, йому ж здалося... Втім, про те не думалося. Тільки спустившись, відчув легке головокружіння, присів.

— Посидь, посидь трохи, — гукнув бригадир. — Молодець. Скажу Супрунові, хорошого помічника знайшов... Поклопочу, аби підвищив тобі розряд... одразу на дві поділки.

— Навіщо ж одразу на дві? — кволо посміхнувся Василь.

— Другу — за висоту. Там, — кивнув він униз, — і одної вистачило б, а тут екзамен особливий. І витримав ти його на відмінно!

...Потім вони ставили болти, кріпили колону, відв'язували люльки і спускалися так само довго, як і піднімалися. І Василя не полишала солодка бентега висоти, лету, що з'являється, можливо, раз на віку, та відчувши яку, людина мовби здобуває крила.

## КРАПЛИНА ВОДИ

*Бувальщина*

Опівдні, коли сонце стало в zenіті, вода в радіаторі закипіла. Андрій Пазина зупинив трактор, безсило відкинувся на сидінні. Тиша — глибока степова німота — задзвеніла в ушах, тяжкою втомою застукала в скронях.

— І де його, бісову душу, носить? — лайнувся, злазючи з трактора.

— Може, щось зіпсувалось... — озвався причіплювач.

— Може, може! — нетерпляче перебив Пазина. — Може, його чорти схопили, а ми мусимо простоювать... пікваритись отут на сонці. — Він підійшов до радіатора, зняв кришку, з отвору тугим струменем ударила пара. Пазина закурив, обернувся до Михайла: — І що тебе сюди привело, га? Нехай уже я — війна перекапустила мою біографію, а ти ж з атестатом, перед тобою технікуми, інститути. Я на твоєму місці по асфальту гуляв би та дівчат веселив... Ех ти, романтик!..

Михайло, притоптуючи ногою скибу, що непокірно стовбурчилась, одказав:

— Коли всі на асфальт підуть, хто буде коло землі поратись?

— Еге, та ти, бачу, той... з агітаторів. Не люблю таких.

— А самі агітуєте.

Пазина скупо всміхнувся:

— Це я з досади. А з досади, брат, чого не бовкнеш... Так ти той... Що ж тебе сюди заманило?

— Їхали наші — поїхав і я. Що ж тут дивного?

Тракторист посуворішав:

— А те, що толку з вас таких-от чортма. Кричите про всякий героїзм, а що воно таке — не тямите. — Андрій кинув недопалок, з силою тупнув по ньому закаблуком. — Навіщо тільки тебе десять років учили? Щоб одю пилюку ковтав?

— Щоб кожному, хто сам лінується розкусити, гарненько розтлумачити правду життя.

Пазина свиснув.

— А пилюка, — провадив далі Михайло, — аби знав, чим пахне насущний.

Тракторист зміряв помічника насмішкуватим поглядом.

— Ти от що, — сказав поблажливо, навіщось затулюючи на собі пояс. — Ти того... подай ліпше плоскогубці.

Скинувши іржавого від степової пилюги черевика, Пазина люто почав видлубувати в ньому цвяшка.

На шляху заклубочилась курява. Незабаром, підплигуючи на невидимих у стерні грудомохах, до них підкотив газик. За кермом сидів кіномеханік.

— А тебе чого носить? — не дав йому навіть привітатись Пазина.— Де водовоз? Вода, питаю, де?

— Та зачекай ти, навіжений,— ображено мовив кіномеханік.— До нього — як до людини, а він... І як ти тільки з ним працюєш? — подав Михайлові руку.

— Чого приїхав? Кажі і повертай голоблі. Хоча — стій! — Пазина схопив погнуте відро, підійшов до газика, відкинув капот.

— Зачекай! — підлетів до нього кіномеханік.

— А чого нам чекати? І так стоїмо.— Він підставив відро, потягнувся до спускного краника.— Доїдеш помаленьку, а ми тим часом гони обійдемо.

Кіномеханік схопив хлопця за попереk, відірвав од машини.

— Зачекай, кажу тобі... голова! Чого ж би я сюди мчав? Скучив за тобою, чи що? На! Заправляйся! — Він одчинив дверцята і витяг каністру. Пазина схопив її обіруч, затряс поперед себе. В каністрі глухо забулькала вода.

— Холодна!.. Свіжа! — радів.— Ну, друже, з мене могорич! До кінця зміни дотягнемо. Чуєш, Мишко!

— Та чую. Ми свою норму дамо, а...

— Не міг же я набрати для всіх,— зрозумів його натяк кіномеханік.— І так ледве дістав. Всю воду сьогодні повезли худобі. Нікуди ні краплі. Розумієш?

— Розумію.

— Так чого ж ти!

— Краще свої колодязі викопати, ніж ото возити воду за десятки кілометрів і сидіти на голодному пайку.

— Ну, знаєш! — обірвав Михайла Пазина.— Нічого розп'якувати сон рябій кобили. Поїхали! — Він спритно вимахнув на сидіння.

Ледве Михайло встиг зручно вмотитися, як трактор, шелеснувши гусеницями по стерні, рушив у жагучий, миготливий од тісноти променів степ.

Ніч не принесла прохолоди. У вагончику — єдинім на всю видиму далечінь пристанищі — стояла нестерпна задуха. Од запахів поту, солярки та різних мастил, що



з роками наскрізь пройняли цю скрипучу оселю, та, певне, й від спеки боліла голова, нудило.

Утративши надію заснути, Михайло взяв ковдру й виїшов. Небо було чисте, прозоре. «Знову на спеку»,— подумав. Маленький, по-дитячому щуплий, самотньо стояв під рясним зорепадом, віч-на-віч з таємничими нічними далями. Вони і манили його, і лякали. Лякали своєю дикістю і незорістю. Людина здавалася серед них піщинкою...

Світало. Ріденький багрець жеврів край неба, спопеляючи ніч, і ніяк не наважувався розгорітись дужче. Михайло дивився на далеку бліду заграву, а думками стрічав тихі літні світанки в батьківському краю, бродив його незвіданими стежками та ругвяними травами, купався в озерах, де в голубій волошкській воді лебединими зграями плавали білі хмарини. Сутінь прорізала два миготливі вогниці. Вони наближались і незабаром витягнулися довжелезними хиткими смугами, які то падали на дорогу, коли машина мчала рівниною, то навкіс дибилися вгору, коли вона піднімалася з неглибоких видолінок. «Може, водовоз,— забила надія.— Коли б хоч сьогодні... Хоч трохи». Машина підїхала, щоб не розбудити людей, на тихім ходу. Водій заглушив мотор.

— Води привіз? — підійшов до нього Михайло.

— По два літри на гаврика. Скільки вас тут, десять? Двадцять літрів — і баста! Півтора на приварок, півлітри так... Де кухар?

— А для машин?

— Я за те не відповідаю. Що дали, те привіз.

— Так от, передай начальству,— з темряви, десь з-за вагончика обізався Пазина.— Всю воду виливаємо в радіатори. Дві машини працюватимуть — і то добре.— Він підійшов, чорною, мовби одлитою з металу, рукою незграбно почухав потилицю, потягнувся, ніби спочивав не на сухій, репаній од спеки землі, а на пружному просторому ліжку.— Отак! Чув? — звернувся до водія і пішов, зачісуючи п'ятірнею кошлате волосся.

За кілометр од табору була неглибока, поросла ожиною впадина. Яроч, що починався від неї, петляв степом, більшав і більшав і десь далеко широкою долиною приставав до спокійної мілководної Аяті. Розповідали, що на місці впадини колись било джерело, що стояло тут світле степове озерце. Все літо біля води вертілась худоба, і старі, висушені вітрами та сонцем чабани, радіючи доброму,

хоч і не своєму, чужому приплодові, хвалили бога, що відкрив їм ці живодайні соки землі. В революцію, коли багачке добро почало переходити до рук бідноти, баї затруїли озеро, а джерело забили верблюжою шерстю. Минув час, вода висохла, і люди покинули урочище. З десяток літ озерище лежало голе, пусте, нічого на нім не росло, а потім почало оживати. Однак забобонні казахи більше сюди не поверталися...

Так оповідали перекази.

...Михайло багато не агітував. Підтримали його двоє: обліковець Мороз, якому припала до душі хлопцева запальність, і тракторист Калдибай Алдунгаров. Калдибай другого дня з'їздив на центральну садибу, привіз звідти чимале свердло і почав ладнати щось на зразок бура.

Перші метри нічого не дали. Земля кришилася під заступами, дедалі твердішала.

— Видно, не попали на джерело, — говорив розчаровано обліковець. — Ніяких ознак.

Навідувалися трактористи — хто допомогти, хто покурити, хто просто постояти.

— Я ж казав — ні чорта тут не буде, — кидав щоразу Пазина.

А спека, як і досі, смажила степ.

На дев'ятому метрі ґрунт виявився м'якшим, супіщаним. Крупні, зернисті, мов перемиті, піщини мішалися з глиною. Алдунгаров швидко наповнив баддю, гукнув, щоб тягли.

Це було ризиковано — стояти під майже двохсоткілометровим вантажем, що, поскрипуючи, поволі підіймався над головою.

Як тільки баддя перестала заважати, Калдибай почав добтати енергійніше. Прокопавши трохи, він став на коліна, занурив руку в пісок. Легенький воложистий холодок пройняв тіло.

— Су!.. Су!.. — нестямно закричав він, обмазуючи паленіюче лице, груди, плечі вогкуватим піском.

— Чого ти там галасуєш? — обізвались до нього згори.

— Су!.. — репетував Калдибай. — Вода!

— Покажи!

Невеличке, причеплене до вірвовки відро майже впало до його ніг. Калдибай пригорщами накидав у нього піску.

— Вода!..

Звістка про те, що докопалися до води, підняла на ноги весь табір. До колодязя збігалися трактористи, хапали

пісок, намагаючись вичавити хоч краплину життєдайної рідини.

— Дурень думкою багатіє,— по-своєму оцінив усе це Пазина.

— Але ж вологий пісок!

— Ну й що? Ви мені воду покажіть... І взагалі,— блимнув на Михайла,— годі длубатися, треба лемеші погострити. Кінчай та за діло. Твоя романтика мені вже до печінок добирається. Чуєш?

— Самі погострите,— твердо мовив Михайло.— Часу не бракує. Я не задля себе копаю.

— Еге ж, чого напосілися на хлопця? — підтримали його.

Того дня біля колодязя працювали мало не всі. Підвечір, вийнявши весь пісок, механізатори знову наткнулися на кам'янистий шар глини.

— Все!

Це був жорстокий удар. Михайло обвів поглядом друзів. «Що ж дали? Що будемо робити?» — мовчки питався їх. Обліковець похмуро одвів очі. «Цей — все, більше не копатиме,— подумав Михайло.— І той... і той... А як Алдунгаров?»

Калдибай сидів на купі щойно вийнятого, але висушеного сонцем піску і вибирав камінці. Здавалося, ніби його не цікавило, ніби й не він кілька годин тому на radoщах наробив був такого галасу.

Трактористи потроху розходились.

— Підемо, друже,— підступив Мороз.

Михайло промовчав. Та, коли обліковець почав одв'язувати від бадді трос, сказав:

— Облиш. Не хочеш — іди...

— А ти?.. А ви? — здивовано зиркнув на нього й на Калдибая Мороз.— Лишаєтесь?! Хлопці! — гукнув до трактористів.— Вони ще збираються копати.

Ніхто не озвався. Кілька чоловік уже були далеко, інші воліли мовчати.

— Глядіть, ще обвалиться,— завважив обліковець.

Вони це знали. Тому копали так, щоб діаметр dna колодязя вдвоє був менший за горішній отвір. Але тепер, коли з'явився пісок, першої-ліпшої миті міг ринути пливун, і тоді годі буде думати про порятунок.

— Навіщо ризикувати? — умовляв Мороз.— Це тобі не Полісся, тут вода — золото.

— Золото теж добувають,— кинув Калдибай.

— Ну, як знаєте, — обліковець махнув рукою, пішов.

«Може, справді облишити? — вертілася думка. — Більше десяти метрів... Зробили все, що в наших силах». Вигляд у Михайла був похмурий, пригнічений. Уперше за всі ці дні він відчув пеймовірну втому: стукало в скронях, ніла потилиця, чужими здавалися руки. Вони були подряпані, з засохлими мозолями і випнутими жилами. Михайло дивився на них, і чомусь пригадалися йому руки матері (батькових він не знав) — невеликі, з навечно вкарбованою в долоні землею. Відколи пам'ятає їх, навіть у празники, вони завше пахли землею і різнотрав'ям. Надто улітку. «Учися, сину, але знай: до науки теж треба руки», — любила нагадувати йому няня.

...Води не було. Нагрівався, аж обпікав метал, глибшали в землі тріщини, знемагали люди.

Дихати в колодязі ставало важче. Шалено билосся серце, паморочилась голова. Тільки руки, в яких, здавалося, сконденсувалася вся енергія, напівмеханічно піднімалися й опускалися, щосили довбаючи землю. Часом, правда, і вони відмовлялися, терпли, але варто було перепочити кілька хвилин (поки опуститься порожня баддя), як вони знову кришили неподатливий ґрунт. Хотілося пити, рясний піт заливав очі. В рот набилось пилюки, Михайло, вдаряючи киркою, стискував щелепи, однак вона противно скрипіла на зубах. Кілька разів хлопець відчував, що от-от не витримає, впаде, і... ладен був піднятися на-гора і звідти плюнути на всю цю роботу. Проте кожної такої миті в уяві поставали ряди змертвілих машин, табуни худоби, і він гнав ті думки геть, озліло гамселів мотигою.

У безсонні і безнадії минула ще одна ніч. Мовчки ішли вони до колодязя. Щось трагічне і водночас величне було в їхнім поступі, перед чим не встояли навіть скептики. Один по одному трактористи потяглися за Михайлом і Калдибаєм. Останнім, кинувши на машину безпідійний погляд, поплівся Пазина. Він підійшов, довго дивився на роботу, сів, закурив. Ніхто не тривожив його. Коли надійшла черга змінити копача, підступив, відсторонив Алдунгарова, що готувався опуститися в колодязь, об'язався вірвовкою.

— Та не спішіть, ідоли, — сказав. — Гепнете — голови позриваю, як вилзу.

Трос взялися за віршовку. Нелегкий був Андрій Пазина — нелегкий і тілом, і норовом, а все ж добрий, сердечний. Тільки доброта його не блищала полудою, була особлива, не кожному впадала в очі.

Андрія тіснило, сковувало. Мотига, яка видавалася іграшкою в його здоровенних руках, не слухалась, замість дна попадала в боковину. Пазина злився і ще дужче вганяв її в ґрунт. За комір сипався пісок, бридко лоскотав спину, колело в попереку, в колінах, що весь час були напівзігнуті, мовби скручені, проте Андрій не здавався. Одне за одним піднімалися вгору відра, потроху, але безупинно глибшало дно. Товариші вже гукали Андрієві, щоб вилазив. Іншого разу, в іншому ділі він, може, і сам давно вже кинув би цю пекельну роботу, однак зараз не міг: він був з тих, хто зріс у труднощах і по-своєму їх любив. Захопившись, Андрій спочатку не завважив, що на шию, на спину йому почало все частіше падати груддя; коли ж чималенька брила добряче стукнула по плечах, він розігнувся, щоб лайнути товаришів за необачність, та цієї ж миті густа, холодна каламуть, що прорвалася з піщаного шару, залила йому очі, рот, ударила в ніздрі. Він не встиг навіть крикнути — лиш ухопився за трос і з силою сіпнув його. Це був сигнал, але там, нагорі, мабуть, нічого не помітили...

Він так і загинув стоячи. Товариші вирвали його з тісного полону, та було вже запізно. Андрія обмили змуртованою степовою водою, якої тепер уже не бракувало, розчесали буйного чуба, повиймавши звідти чіпкі остюки та соломини, і ось лежить він, молодий та красивий, посеред степу. Легіт-вітер несміло ворушить йому сорочину, одхилиє на грудях, показує глибокі зарубцьовані рани. Побратими зібралися в коло, спогадують хвилини його дивовижної смерті, усе, чим багате, щедре було Андрієве серце. І його доброту, що ніколи не здавалася доброю, і його прямодушність, що часами межувала з брутальністю, і велику любов до землі, що привела його в ці далекі краї, і зорані ним довгі-предовгі гони дикого степу.

— Пухом тобі земля, Андрію...

Клали його на тут же змайстровані на плугах нари — наче на лафет, говорили слова, яких ніколи не казали живому.

...Потім щедро поїли сталевих коней, вирушали у наступ і довго-довго не зводили очей з одинокої могили.

## ЗОЗУЛИНІ ЛІТА

Уночі їй приснились зозулі. Наче й не спала, все ж приверзлося: ніби йде вона лісом — молодим, та зеленим, та густим-прегустим! — а вони одна поперед одної: «Ку-ку!.. та ку-ку!..» Аж луна гаєм.

Стара повернулася, полежала, намагаючись одігнати видіння і ще хоч трохи заснути чи бодай задрімати, але спання не брало її, і вона, поохкуючи, встала, тримаючись за крижі, босоніж почалапала надвір.

Крайнебо вже рожевіло. За городами, десь у житах, підпадьомкнула перепілка. Раз і вдруге... Але пара її чомусь мовчала, не обзивалася, і птиця ображено вмовкла. Нараз стало тихо, зовсім-зовсім тихо. Навіть вітер улігся, анішелесь. Пахло васильками, божим деревом — його Соломія щовесни насівала під плотом, — стиглим житом... Росяним споришем перетнула подвір'я, виглянула за воріття.

«Ще рано. Не гонять...» І повернулась до хати.

За перегородкою, в тій половині, не спали — чулись легенькі кроки, якесь шарудіння. Прислухалась: учителька, певне, щось пише. Або читає. Щодня, зранку чи й з досвітку, вона або пише, або читає. Дарма що вчителька, грамотна, а все вчиться. Позаочно, чи що б то. Інші пороз'їжджались — котрі додому на літо, котрі на курорти, — а вона сидить, сушить голову.

Соломії стало жаль квартирантки, і вона прочинила дверцята.

— Вже встали?

— Треба... Скоро сесія. Не до спання.

— І мені щось не спиться. Зозулі наснились. Наче йду собі лісом... — І вона розповіла геть усе до дрібниць, що бачила, чула в нетривкім сні. — А вони кують та кують. Та так же голосно, так голосно — аж луна гаєм... Зроду зозулі не снились, а тут на тобі. — Вона присіла на лаві, вперлася руками в коліна, незрушно дивилась у свіжозмазану, притрушену травною долівку. — Це так, — мовила перегодя, — або звістка буде, або мені пора збиратись у дорогу... В далеку дорогу, — додала тим самим тоном — спокійно, без тіні смутку.

— Ну, що ви, Соломіє Пилипівно? — щиро подивувалась учителька. — Яка там дорога? Сон це... — Вона пригадала все, що пам'ятала ще зі школи, з уроків і що не

раз подибувала потім в підручниках.— Хіба можна вірити снам?

Соломія перевела погляд на вчительку.

— По-вашому, то ні в що не йми віри,— сказала незлобливо, роздумливо.— А я, щоб ви те знали, вірю,— додала.— Людям вірю...

— Ну, людям,— посміхнулась вчителька.— Людям і треба вірити.

— ...— людям,— не зважила на її слова Соломія,— і снам, прикметам усяким теж вірю.— Вона трохи випросталась, зітхнула.— На Олексія, старшого мого, уже й чорнову були получили, вже й приходив — домовиком стукав ночами, а я все вірила... ждала. Устану ото вночі, як застукав,— і обзиваюсь до його, балакаю з ним, питаю-розпитую... І — бачте ж — прийшов. Без ніг, калікою, а прибився додому.

Вона вмовкла. Сиділа нерухома, оспана, заглиблена в роздуми.

— Випадковість,— мовила вчителька.— На війні чого не траплялось. У нас теж після «похоронних» вертались.

Знадвору почувся мукання, і Соломія, нічого на те не сказавши — ніби й не було між ними розмови,— мовчки устала, пішла виганяти корову.

...Після снідання, коли сонце сплигло поверх осокорів і стало, мовби зачепившись за них, Соломія довго порпалась у старій, напіврозсохлій — ще з приданого — скрині, вдягалася.

— Піду провідаю Василя свого,— мовила на німе запитання вчительки.— Може, це він знак який подавав... отими зозулями...

— Таж ходили недавнечко,— сказала вчителька.— Потім знову ноги болітимуть.

— Ет,— махнула Соломія,— на ноги зважати... Дійду помаленьку.— Вона була в чорній, з квіточками по краях терновій хустці, в темній сатиновій кофті і такій же рясній спідниці. І боса.

— Хоч би узулися,— кинула вчителька.

— Не любить він. Узута нога і землю топче, і гарцює... А йому щоб спокійно було... Та й легше босому.

— То зачекайте: може, хто буде їхати,— турбувалася вчителька.— Ось я вигляну, підождіть.

— І не ходіть, і не виглядайте,— зупинила її Соломія.— Не треба. Я пішки... Може, до обіду не вернуся, то заженете корову. Зілля там є, звечора нарване...— Вже

була за порогом, як зупинилася. — Ге, мало не забула: може, Ладимир заявиться — дерево, переказував, привезе, то нехай обожде. Скажіть — бачити хочу, поговорити з ним треба.

— Добре, добре, — засвітилася дівчина.

Могилка була маленька, низенька, з боків обкладена дерном. Дерник брали при березі, і все літо з нього витикались — цвілі — то золотаві кульбабки, то липучі зірки, то дрібненькі голубі незабудки... Школярі хотіли обсадити могилу справжніми, домашніми квітами, так Соломія не дала: нехай буде як є. І обеліск — вицементований — теж не дозволила ставити. «Важко буде йому, — сказала, — під каменем. Умирав важко, то нехай хоч земля буде легкою». Могилу висипали пісочком, у головах поставили дерев'яний, з дуба тесаний обеліск і увінчали дерев'яною ж зіркою. Були б і картку засклепи, та не знайшлося (десь була до війни, а куди поділась — хто знає). Місце обнесли білим — березовим — низеньким парканчиком, з хвірткою — щоб заходити, а пізніше збоку, в ізголов'ї, приладнали лавочку... Далі кругом стали сосни, сосняки та берізки...

Соломія спустилась з невисокого пагорба, трохи пройшла розбитою піщаницею і звернула. Стежка вилась межі ліщиною, м'яко слалась під ноги і незабаром привела до могили. Стара віддихалась, хазяйськи окинула оком синівську господу і вже тоді привіталась:

— Добридень, синочку.

Знала, що неодмінно озветься бодай подихом вітру, і ждала.

На березовім вітті, що майже торкалось обеліска, сиділа і пильно дивилась на жінку пташина.

— Що, пташко? Що, ластівко? — обізвалась до неї Соломія. — Мовчиш?

Пташина крутнула голівкою, пискнула.

— Спасибі, маленька... Спасибі.

Соломія причинила хвіртку, нечутно ступила за огорожу.

— Як ти тут, сину? — легенько обійшла довкола могили. — Не скучаєш? — І сіла на лавці. — Хотіли, Василю, перенести тебе, у селі на майдані поставити, а я й одраяла. Свято, чуєш, було, вони й заходилися. Усіх вас хотіли до братської, з музикою... Степана Гувька перенесли. І Петра Голодюкового, і Йосипа Голенка, і Федя



Мотрониного, і того — як його? — що комісаром ви звали... А тебе не дала. Не руште, кажу, його й там люди знають... Хочеш — гудь стару, хочеш — хвали, а не дозволила. — Вона розв'язала, спустила на плечі темну тернову хустку, оголивши перед ним сиву, з потемнілими, землянистого кольору зморшками на чолі, на щоках і на вилицях. — Та й те сказати, — сповідалася синові, — тут спокійно, затишно, ніхто тебе не тривожить. А оце якось дівчора завітала — видно вчителька, квартирантка наша, напоумила: а що, бабуню, просимо вас до школи, розкажете про сина свого, партизана. До школи я таки не пішла, а розказать — розказала. І який був малим, і як учився, і як до партизанів пристав... Усе-все розказала. Чого ж, нехай знають. Та учаться. Бо там такі ростуть, так уже з нами няньчаться, що господи. І школу їм пову поставили, і вчителів наслали, і кіно для них, і скурсії — мислимо, аж до Києва возять! Балують, їй же богу, балують. Ви, бувало, і коло сочки по полю збирали, і попіл-памет різний по дворах вишукували, і коней чи, скажімо, телят не цуралися, а це — учать їх, заставляють, а вони, знай, у хутбола з ранку до вечора. В Олексія в нашого — троє. Дівчатка нічого, слухняні, а що вже хлопець — то в кого воно і вдалося! Як учепиться в того м'яча — бубликом не одманиш.

Верхів'ям пройшовся вітер, і Соломія заслухалась. У високім зеленім шумі їй вчувався синівський голос. Василь промовляв до неї шепітно, глухо, однак вона чула. То він сміявся, то говорив — спокійно, розважливо, то стогнав... Найчастіше стогнав. І чим довше вслухалась у той стогін — тим видиміше бачила сина, його останню хвилину. Ось він лежить — отут же, на цім самісінькім місці, — весь окривавлений, немічний. Довкола посвистують кулі, диркотять автомати — наші й німецькі, гахкають міни, а він, Василь, її середульший, обхопивши осколком розірваного живота, і стогне, і благає своїх: «Добийте мене, хлопці!.. Добийте!..» Чом її тоді коло нього не було, чого пішла до села? Може б, урятувала... Так і поховали без неї... Розкопала пізніше, як німці пішли, поплакала вволю, переклала в труну, щоб по-людськи, і з тих пір ходить — одвідує, слуха той голос, той болісний стогін...

Од дороги почувлися голоси, і Соломія аж насторожилась, встала, наділа хустку. Голоси наближались, чуткішали, гусли. З-за куців показалися діти.

Соломія вийшла назустріч.

— А цитьте... не шуміть,— застерегла.

Дітвора обступала її, як весняна вода острівець, мовкла, з цікавістю і з надією зазираючи в очі.

— Ми із Соснового, з піонерського табору,— обізвався найстарший, вихрястий, з припеченим на сонці кінчиком носа.

— Все одно — цитьте. Він спочиває,— повернула, а за нею й вони — голову до могили.

— Ми юні історики,— вже тихіше додав старший,— і краєзнавці. Нам розказували про героя-партизана, що лежить тут, і ми вирішили взяти під нагляд його могилу. Ось і указку принесли,— показав акуратно вирізаний шматок фанери,— приб'ємо он там, над дорогою.

Соломія взяла, повертіла дощечку.

— Що ж тут написано? Прочитайте-но.

— «До могили партизана Василя Гончара»,— прочитали їй.

Соломія замислено роздивлялася напис.

— Добре, дітки,— мовила зрештою,— нехай буде.

— Ми їх кілька приб'ємо,— обізвалася дівчинка,— по всій дорозі.

Стара погладила дівчинку.

— Спасибі. Як же тебе звати, онучко?

— Катя... Катерина Швидка,— поправила. — Я з Рудні. Мій батько теж був партизаном.

— І мій,— докинув хлопчик у галстусі.

— І мій...

— От молодята,— обіймала їх поглядом Соломія.

— Ви часто тут буваєте? — запитала Катя. — Ви його знали?

— Часто,— скрушно мовила Соломія. — І знала. — Їй не хотілося признаватись, що вона його мати, не хотілось, бо, знала, почнуть розпитувати — як та що? А кожна та розповідь ятрила їй душу.

— Кажуть, у Будах його мати живе.

— Живе і мати, і брат... Є й ще один брат, найменший, Ладимир, та той десь поїхав, нахту шукає.

— Ми до неї прийдемо,— сказав старший,— розпитаємо...

— Приходьте, приходьте...

Піонери обступили могилу, клали до обеліска, певне, нарвані по дорозі квіти, а Соломії не сходило з думки: «Воно й добре, що діти навідуватимуться, таж галасуватимуть. Неспокійно буде з ними Василеві...» Проте коли

одна з дівчаток хотіла покласти на могилу пучечок дзвіночків, а старший застеріг її — не треба, мовляв, вони швидко засохнуть і тільки засмічуватимуть, — настрої Соломії змінився.

— Авжеж, авжеж, — підтакнула вона і віничком, що завше стояв у куточку, при вході, почала обмітати могилу, змахувати суху поруділу хвою.

Сонце повертало на полудень. Розморений жаротою ліс пахкотів, бродив густими настоями глици, чебрецю, хмизу. Соломію душила задуха.

— А що, дітки, чи не пора вже й додому? — спитала вона.

— Ми попередили, обід нам зоставлять, — сказав старший.

Все ж, коли Соломія защепнула хвірточку і, мовчки попрощавшись із сином, надалась до дороги, пішли за нею й вони.

— Скільки вам років, бабуню? — поцікавились.

— Е-е... Літа мої вже минули... зозуліні zostалися.

— Як це, бабуню?

— Живу тими, що зозулі педрять. А вони, знай, химеродні: скільки захочуть, стільки й одміряють... рік, два, а може, ще й п'ять...

— Ну, а тих, справжніх? — не відставали.

— Хто його знає. Хіба їх полічиш.

При дорозі, там, де од неї звертала стежка, гналася в небо стара, обчухрана знизу сосна. Поки Соломія петляла поміж смеччям, діти встигли прилаштувати дощечку.

— Ось погляньте, — щebetали. — «До могили партизана Василя Гончара».

Соломія стала, довго мовчки дивилася на указку. Очі її сльозилися, але то, певне, од сонця, бо плакати вона вже одвикла.

— Добре буде, — похвалила зрештою. — Коли б тільки трохи повище.

— А ми переб'ємо, — з готовністю сказав старший і взяв у одного з хлопчаків молотка.

— Отепер в самий раз, — кивнула Соломія, коли указка опинилася на новому місці. — А то хтось міг би і зачепити їдучи.

Вони розпрощалися на узліссі. Дітям було праворуч, до Соснового, а Соломія, постоявши, поки їхні маленькі постаті не розгубилися межі деревами, пішла прямо,

вузенькою, обіч уतिकаною кущиками дреку і дикої рожі польовою доріжкою...

Не було Ладимира ні того, ані наступного дня. Приїхав він у суботу, аж третього, ввечері. Соломія вже й ждати перестала. Вчителька десь пішла, а вона, нарвавши корові зілля, сиділа одинока на призьбі. На вулиці натужно заревіла машина, зупинилася біля ворітець. Машина була з причепом, вантажена колоддям. Ладимир виліз із кабінки, трохи постояв на чужих ніби ногах і почав розв'язувати цепи. В Соломії стрепенулося серце: «Навіть у двір не зайшов». Важко встала, пішла до вулиці.

— Драстуйте,— привіталася до сина і шофера, що помагав розплутувати цеп'я.

— Драстуйте, мамашо,— весело відповів той, чужий, а Ладимирів голос ледве зачувся.— Матеріал — вищий сорт... На вибір... самі вибирали,— брязкотів ланцюгами водій.

— Ладимире, нащо ж ви його тут скидаєте? — підступила до сина.

— А куди ж його?

— Таж на пилораму, в колгосп, одразу й завезли б. Чого ж його двічі накладать та скидати?

— Полежить,— непевно сказав.

— На пилорамі, мамашо, давай накладну,— знову озвався шофер,— там без накладної не приймуть... А ми, кажу, самі вибирали...

— Не галасуй,— обірвав його Ладимир. А до неї:— Одступіть-но. Ідіть готуйте вечерять.

Одступила, постояла, спершись на ворітця, і, коли перша колода м'яко гупнула на тугий моріжок, пошкандибала до хати.

...Вечеряли мало не мовчки. Вже були напідпитку, втомлені, обох хилило до сну. Нехотя наливали, байду-же цокались склянками, не допивши, кривлячись, ставили і хрумтіли молодим цибулинням. І курили. На столі стояли яєчня, нарізане сало, свіже молоко в чашках, проте їлось погано.

— Та й чого ж ви, закушуйте,— припрошувала Соломія.— З дороги, проголодалися.— А сама сиділа на лаві, крадькома (бо не любив, як на нього дивились) гляділа на сина: «Схуд, лопатки повитиналися...» — Може, вам кислячку, га? — Відчувала їхню спрагу.

— Кислячку давайте. Кисляк в самий раз.

Пили жадібно — видно, горіло там, всередині. Горіло й у неї, тліло зболене серце. «Вовкуватий зробився, — думкувала над сином. — Чого йому? Чим не догодила?.. Не гляне, не забалакає...» І ждала — не могла діждатися, коли скінчать, устануть, коли той, не її, піде спати, — щоб побалакати, розпитати...

— Вчителька тут, не поїхала? — кинув недбало.

— Тут, сину. Ще не поїхала. Сиділа весь день, а оце десь пішла, — зраділа нагоді погомоніти.

— Хай сидить. Її діло сидяче. Спати де будемо?

— Чи ж нема де. І на топчані, й на лежанці он можна.

— Я б оце на сіно... чи на солому, — піднявся шофер. — Люблю спати на сіні.

— Можна й на сіні. Є ще трохи на хаті. Але ж холодно буде. Над ранок замерзнете, лягайте в хаті.

— Ми народ звичний, — колихнув довгу тіль. — Не замерзну. — Він потягнув згаслу цигарку і кинув до водничка, в куток.

Поки Соломія прибирала зі столу, Ладимир провів дружка на горище. Вернувся, почав роздягатися.

— Іхатимете коли? — запитала, аби не дати йому відбутись мовчанкою.

— Вранці.

— То розкажи ж хоч, як там живеш, — нетерпеливилось їй.

— Як усі люди.

— А ми вже ждали, ждали...

— Ніколи було.

— Кажуть — женився... — мовила з тремтінням у голосі.

— Вже почули?! — різко обернувся до неї. — Ну й женився. І що? Вас не спитав?

Соломія застигла із ганчіркою в руках. Як стирала зі столу — так і заціпеніла: в одній руці крихти, в другій ганчірка. Не могла ворухнутися — серце підперло під самісіньке горло і не давало їй ступити, ані дихнути. Здавалося, от-от упаде, рухне на землю. А він, мовби нічого й не сталося, складав на скрині одяжу, розшнуровував черевики.

— Колись приїде, побачите, — додав уже м'якше.

— Та я ж хіба що? — мовила з трудом. — Лихого тобі зичу, чи що?

Син мовчав. Соломія висипала у миску крихти, покла-

ла ганчірку, витерла об рушник, що висів на одвірку, руки.

— ...А тільки так, сину, не роблять,— вела далі.— Хіба я така вже, що й поради не можна у мене спитати? Люди кажуть і те, і се, а я мов не рідна тобі... чи зобидила чим?

— Язик без кісток, хай говорять. Не їм жити — мені.

— Та тобі ж, сину, тобі. Дома хазяйство, хата, невістка ось у хаті, а ти... Хіба мені не болять? Хіба я не бачу, який ти зробився? П'єш, куриш... Сину, сину. Вона ж, кажуть, розпусна, не ти в неї перший...

— Нехай їм заціплять, отим казіям вашим,— швидко вивернувшись, він немічно, г'яно повалився на подушку.

— А дерево ж оце яке? Виходить, крадене, га?

— Мій клопіт. Привіз — то глядіть,— бормотів уже сонно.

— А завтра люди спитають.

Мовчав.

— Чуєш, Ладимире? Не їдь туди більше. Нащо мені вже ця хата, це дерево... Зоставайся. Ганна ж за тобою душі не чує... Ждала, як переказав, що приїдеш...

Попід вікнами почувлися кроки, рипнули двері — сінешні і хатні.

— Добровечір,— стала на поріг дівчина.— А... де ж гості?

Соломія промовчала. Вчителька постояла, ураз ніби згасла, в'яло ступила в хату.

— Нема в нас, дочко, гостей,— глухо обізвалася Соломія.— Є постояльці. Приїхали, напилися-наїлися й спати.— Вона прикрила ряденцем синові ноги і одійшла.— Набрехали нам з тобою зозулі,— сказала.— Принесли звістку, та не ту, яку ждалося.

Уночі їй не спалось. Сонно борсався, скригав зубами і щось неясне говорив син, а за перегородкою, в тій кімнаті, не гасло світло. Там, а може, то за вікном, надворі — вітром — зітхало, ступало босоніж, легко, беззвучно. Одного разу їй навіть вчулося схлипування, але воно тут же затихло, не повторилося, і Соломія поклала, що то їй здалося.

Лежала, слухала нетривку нічну тишу і ніяк не могла скупчити розбурхані свої гадки. А вони нуртували — то безмежно далекими, ніби вже й не про неї молодечими згадками, голосними весільними бубнами, першими

дитячими згуками, ставали перед очима пекельним вогнем, похоронними, одірваними Олексиними ногами, отією маленькою дощечкою на сосні, при дорозі, обзивались ядушливим голосом невістки-розпутниці, що одібрала у неї сина... останнього сина і полишила її саму, з ненадійними, як хитка кладка, зозулиними літами...

## СВІТЛО ТВОГО ВІКНА

По цілоденній морочливій праці ми залюбки полишали кімнатний затишок і поспішали надвір. Після тривалих відлиг знов потягнуло морозом, понамітало снігів, небо визорилось, і місяць справді здавався пастухом на безмежнім якимсь пасовиську.

Ми блукали зимовим виселком. Сухо потріскував сніг, десь далеко співали — до нас надлітало тільки розкотисте відголосся, десь валували собаки. Зголоднілим по свіжості, по лункій оцій тиші, нам не хотілось вертатися, сідати знов за осоружні столи, що їх жартома нарекли «галерами», і ми ходили, розмовляли, сміялися, в нас ніби уливалося щось таке, що робило несхожими на попередніх, раніших — мовчливих та постійно задумливих, — а веселими, несподівано радісними, якимись дитинними...

Скрипіння сухої вільшини, що хтосна-відколи скрипить над дорогою, будило щось таємниче, химерне, пригасле у пам'яті; шум електрички, що зненацька, мов із тунелю, баским конем виривалася з лісу і весело стугоніла мостом, повертав до міста, міської буденності, з якої так важко вирватись; мерехтіння зірок — вони здавалися низькими, близенькими — нагадувало...

Одне слово, усе раптом стало якимсь незвичайним, набрало нових якихось форм, виповнилося новим змістом. Ми дивилися на світ очима першовідкривачів, дитини, що починала прозрівати, хоч у кожного за плечима лежало чимале, складне, багате на добро і на кривду життя; нараз ми стали хлопчиськами, нам хотілося — отак-таки вночі, на морозі! — гратися в сніжки, підчіпляти один одного і валити в кучугури, натерти комусь снігом лице чи взяти жменю холодного, іскристого і силоміць запхнути за комір... Єдине, що утримувало від цього, — вік, літа. І здоров'я. У того — серце, в іншого тиск, ще в когось... Ще в когось, можливо, давніми ранами ніла рука чи нога...

Над дорогою, уся припорошена снігом, стояла хатина. Невисокий паркан, кілька деревець і дві розкішні берези. Берези були старші і садка, і будиночка — либонь, його й ставили отак поміж ними, і все літо, аж до пізньої осені, білокорі шепотіли комусь про любов, чи наганяли смуткові спомини, чи співали дітям «коточка».

Хатина стояла тут здавна, не раз повз неї ходилося, проте тільки нині вона чомусь зацікавила, хотілося, щоб



цієї святкової ночі там оселилися тільки добро та радість. Над усе нам цього бажалося, бо так уже принадно світилося одне-єдине віконце хатини, стільки було в тому вогнику затишку, що ми аж спинилися, зачаровані.

— При такому віконці колдись, мабуть, ворожили, — сказала котрась із дружин, що досі мовчкували, слухали чи й не слухали нашу гутірку.

— За таким віконцем сидіти б у гарній компанії, — долинув чийсь розважливий голос.

— А давайте зайдемо!

— Еге ж!

Невеличке, здавалось, єдине у всім опім світі віконце з вазончиком за прозорою фіранкою, м'яке, лагідне світло, на яке, наче метелики влітку, летіли лапаті сніжинки, нараз повернуло нас до дитинства, поробило хлопчиками, готовими — як бувало — постукати в будь-яку хату, будь-які двері, опчасливити господарів своєю присутністю...

Незабутні літа! Нині вони мчали в уяві ярами-байраками, через калинові мости, кучугури — у сиву безвість, що обзивалася раптом вибухами снарядів і бомб, лунками на морозі автоматними чергами, стогоном, передсмертними криками...

Стугоніли мостом електрички, мерехтіли зірничі, у нестримній шаленості летіли роки — од дитинства до нинішніх, од найдавніших, що утримались в пам'яті, до сучасних — клопітких, неспокійних...

— То ходімо, чи що?

Укількох зайшли на подвіря, власне, його й не було, всюди тут панували дерева, полишаючи під хатою невеличкий простір.

Двері були незамкнені, ми опинилися в темному коридорчику, не наважуючись, однак, постукати, переступити останню межу невідомості. Поки шепотіли та по-хлопчацю підштовхували один одного вперед, двері прочинилися, вузенький скісний промінець висвітив наші постаті.

— Заходьте, чого ж ви? — Маленькі примружені очі в цікавістю дивилися на незнайомих. — Чую, щось наче протупало... Заходьте.

Невелика скромна світлиця вражала затишком. Акуратно заслане простеньким покривалом ліжко з двома високо збитими подушками; старенька, самотужки полірована шафа; такого ж — потемнілого від давнини — дерева стіл; домашньої роботи настільник; табуретки і кілька

стілців, що на них також примічалася дбайлива рука хазяйки — такі вони були чисті та справні.

Однак чи не найбільше дивувала долівка, проста, земляна, змазана густою червоною глиною. Нам, міським, одразу ж пригадалося село — ще як були малими, зелені свята, коли в кожній хаті, на кожнім обійсті терпко пахло татарським зіллям, що його ми, хлопчаки, наносили з цієї нагоди оберемки; нараз дихнуло нам роздоллям полів, нічним, сінокосами та жнивими, зеленим споришем дворів, соняшниками та розмай-зіллям...

— Ви часом не з радгоспу? — обірвала мимохітливо наші спомини жінка. Вона була маленька, сухувата, але ще міцна, очі її, трохи примружені од яскравого світла, дивилися на нас з цікавістю і легким подивом.

— Ні,— винувато сказав котрийсь із нас.— Ми так, просто... Зараз підемо.

— Отак зразу? — ще більше подивувалася жінка.— Не годиться. Коли зайшли, то сідайте, розкажіть.— І, не чекаючи нашої відповіді, додала:— Я думала — з радгоспу. Син мій, Василь, там шоферував, то вони й провідують мене в свята.

— Де ж він тепер, ваш син? — обережно запитали ми.

— Ось нате, дивіться.— Жінка взяла аркушик паперу, що лежав на столі, подала.— Прислав, а самого, видно, не буде.

Куце телеграмне поздоровлення... «Може, приїду... Цілую. Василь».

Скупі ж ми буваємо на ласкаві слова матерям!

— Звідки? — приглядалися. — Ого! Далеченько. — Вичитали назву відомого міста.

— Ото-то,— підхопила жінка.— А де воно — хто його знає. Кажуть, в Азії ніби Середній.

— В Азії,— підтвердили ми.— Але тепер літаки, кілька годин — і дома.

— А от же нема,— скрушно мовила мати.— Поїхав торік на ту — як її? — еге ж, цілину, з радгоспу послали хліб возити, чи що, а там і завербувавсь. Писав, ненадовго, д'зимі, мовляв, приїду, та, видно, не його воля.

— Там зараз гаряча пора,— пояснювали їй.— Електростанцію ось-ось пустять, мабуть, не так просто відпроєктиєся.

— Та вже ж,— сказала.— Він такий, що ускрізь наїде собі клопіт... Одначе роздягайтесь, чого ж ви? — спохватилася.— Будемо святкувати.

Ми переглянулися, нам було незручно, що так необдумано, справді якось по-хлоп'ячому втрутилися в чуже життя, але й повернутися, піти, полишити стару на самоті з розбурханими почуттями не випадало також.

— Як же вас величати, мамо? — запитали жінку, що вже метушилася, ладнала на стіл.

— Корніївна, діти. А зовуть Ганною.

— Ганно Корніївно, вибачте, — почали було ми, та жінка й слухати не хотіла.

— Роздягайтеся, сідайте, тоді й розкажете.

Що було робити? Ми знову перезирнулися, вловили в очах одне одного німу згоду.

— Заждіть хвилинку, — схопився за шапку Андрій, наймолодший з-поміж нас і найпрудкіший. — Я зараз...

Поки ми роздягалися та допомагали Ганні Корніївні, Андрій повернувся з жінками і з чималою, набитою пляшками та пакунками валізою.

— Отакої! — сплеснула руками жінка. — Нащо ви оце? Чи онно мало?

А ми, ніби не чуючи її, виставляли вогнисту «перцівку», шампанське, клали ковбасу, шинку, цукерки, — стіл ураз нагороївжився, став тіснуватий...

То була справді чудова ніч! Годину тому далекі, незнайомі, чужі, ми раптом стали свої, якісь ніби рідні самітній тій жінці, що ждала свого єдиного сина: її материнські клопоти виповнювали й наші серця, додавали урочистості відтінок неспокою, чекання, від чого святковість ставала земнішою, набирала змістовності, глибшала.

— Нехай йому там легше гикнеться, — сказала Ганна Корніївна, пригублюючи склянку із іскристим шампанським.

Комусь траплялося їздити, когось доля носила по тих далеких краях, і зараз його розповідь була в центрі уваги; хтось сказав, що станція, яку буде й Василь, рівнятиметься десяткам Дніпрогесів, що споруджують її спеціалісти з усього Союзу, і матеріали туди йдуть також зусюди, — бо, мовляв, одній республіці було б не під силу; ще інший захоплювався розмахом будівництва...

— Візьміть наше місто...

— Та куди не поїдь!

— Ну то нехай же йому там, — приказувала Ганна Корніївна та припрошувала не гребувати її столом.

Мені ж пригадалась війна (святкової, урочистої днини вона завше чомусь приходить на спомин), засніжений

хутірець десь у Латвії, серед латвійських лісів, де зупинилися на короткий перепочинок, зимова ніч і манливий вогник у віконці хатини, що приютила промерзлих, голодних, натомлених; нас зустріли Він і Вона, старий і старенька, що їх лихоліття поробило самотніми, посиротило, ми ділили наші скупі солдатські «нз», пили крутий узвар і мріяли потаємно про день, коли вгамуються вихори, над світом запанує спокій...

— Чим же закінчилися ті відвідини?

— На світанку ми пішли в наступ...

Запала мовчанка, ніби кожен ураз побачив перед собою молодих, юних, ще не розквітлих життям, яким належало йти в огонь,— побачив і завмер в німотному подиві.

— Отак і мій десь,— витерла сухі оченята Ганна Корніївна.— Пішов та й ніби у воду канув. Василькові ще року не було...

Під вікнами затупало, жінка схопилася, в очах її зблиснула потаємна надія. Ми й собі насторожились: ану ж Василь! Хотілося, щоб він таки приїхав, прийшов, утішив стару, що так жде не діждеться одинака свого, своєї надії і радості.

Зайшли веселі, молоді, розрум'янені.

— З святом, Ганно Корніївно! Здорові будьте!

Цілували її, дарували — од радгоспу, од комсомолу, а вона стояла, маленька, розгублена, чекала хоча б слова-півслова про Василя, сина свого, що обіцяв, та, бачте, і не приїхав.

...Було за північ, коли розходились. Великий Віз, що ввечора визорював мало не серед неба, чіплявся дишлом високих сосен край лісу, подужчав мороз, вітер мів рідку поземку, заганняючи її в затишки. Примовкли пісні, хоча в оселях іще світилось, поблід, нахилився до заходу місяць.

Ми постояли, радіючи з гарної такої несподіванки, і пішли до будинків. Піднімаючись сходами, я оглянувся: віконце світилося, там усе ще ждали, там довго ще ждатимуть, бо по-справжньому ждати вміють лише матері.

## ПРЕЛЮД

От і все. Білий світ закружляв перед її очима, ураз ніби померк, злився в одне-єдине: «Бувай». Першої миті Ганна й не збагнула його, ніби мовилося зовсім не до неї, а коли усвідомила, — Анатолія вже не було. Надбігла до стежини, якою не раз піднімалися на високу київську гору, але й там його не побачила. Куди він зник? Утік від неї?.. Але чому?.. А може... може, він пожартував, пішов купити морозиво і вони по-дитячому, по-школярськи смакуватимуть ласощі...

Дівчина аж осміхнулася, поправила пасмо волосся, з надією подивилася на алею. Широкою, обсаженою кущами бузку, жасмину, спіреї та жимолості доріжкою гуляли пари, на лавах з газетами в руках дрімали пенсіонери, бабусі пестили пустотливих своїх онуків... А його не було. Минула хвилинка, друга і третя... десята й двадцята, — він не повертався.

«Що ж сталося, Толку? Адже ти присягався, клявся... Я ж не тягнула тебе за язик, не ждала від тебе якоїсь вигоди... Ти навіть не попрощався. Утік, як тікають од злочину...»

Сльози пекли очі, Ганна стримувала їх, тамувала німе ридання, а воно рвалося, судомило горло, пекельним вогнем палило в грудях.

Аби не розридатись на людях, звернула на стежку, що манівцями — де гущавиною, а де й галявинками — збігала до Дніпра, і, вибравши, здавалося, зручне, затишне місце, дала волю зрадливим своїм почуванням...

— Еге, та ми плачемо! — почувла раптом. — Чого ж це ми плачемо?

Ганна миттю змахнула сльози, обернулася. Невисокій, повнуватий, уже немолодий чоловік стояв позад неї і усміхався.

— Чого вам треба? — не зовсім ввічливо мовила Ганна.

— Власне, нічого, — цілком спокійно, не зважаючи на її тон, мовив незнайомий. — Іду, чую — хтось схлипує.

Якусь хвилину тривала мовчанка, Ганна потуплено дивилася на зелену зливу, що котилася вниз, до ріки, їй було і незручно, соромно перед цим чоловіком, і водночас груди її розпирала злість за його непрошене втручання.

— Так у чому справа? — знову запитав чоловік.

Його настирність, спокій, зрештою, якась ледь улови-  
ма іронія змусили Ганну підвести очі.

— Ні в чому,— відповіла з викликом.— Захотілось —  
і плачу,

— Ну, тоді інша справа,— мовив чоловік.— А я ду-  
мав...

Він також задивився на зелені верхи дерев, на річку,  
що спокійно плинула між рутвяними берегами, островами  
та обмілинами.

— Що ви думали?

Незнайомиць зиркнув на дівчину, переступив з ноги  
на ногу.

— Міліє наш Славутич,— мовив.— Бачте, скільки он  
острівців у воді жовтіє? То пісок. Звідси, зверху, видніше.

Ганна чекала, що він скаже ще щось, та чоловік мов-  
чав, і вона кинула:

— Саме це ви хотіли мені сказати?

— Звичайно, ні,— перевів погляд на неї.— Мені зда-  
лося, що вас образили, що у вас горе.

— Припустимо. То й що?

— Зухвалість зовсім не в вашому характері, дівчино,—  
зауважив.— Як вас звати?

— Ви з багатьма так знайомитеся? — зовсім не ду-  
маючи, яку це викличе у нього реакцію, запитала Ганна.

— А мене Гелій Іванович,— відрекомендувався, ніби  
й не почувши її слів.— Кумедно, правда? Батьки мої ге-  
ологи... Колись такі імена були в моді.— Він усміхнувся  
знову, і Ганна чомусь з приємністю завважила, що її ви-  
падковий співрозмовник не такий уже й бридкий, щось  
є в ньому симпатичне, привабливе.— Так як же все-таки  
вас звати? — перепитав.

Настала мить, коли слід було або ж назватися і цим  
покласти початок хтозна-якому знайомству, або ж попро-  
сити вибачення і піти. Останнього Ганні чомусь не хоті-  
лося, щось її ніби утримувало, і вона піддалася тому  
почуттю, назвалася.

— От і гаразд,— сказав Гелій Іванович.— Все інше  
залежатиме від часу. Час — пайкращий лікар.

Цю істину Ганна чула за своє коротке життя принайм-  
ні десятки разів, слухати її ще раз не було ніякого ба-  
жання.

— Вибачте, мені пора,— сказала і підвелася.

— Вас ждуть?

— Яке це має значення?

— Хоч би те, що вам у такому стані справді не можна з'являтися на люди. Вам треба заспокоїтися.

— Я й так спокійна.

Гелій Іванович стенив плечима.

— Пробачте, Ганно, я значно старший за вас, трохи більше знаюся на людях, розумію що й до чого.

— Нічого ви не розумієте, — ображено кинула Ганна. — І взагалі... старшій людині, мабуть, не варто було б приставати до дівчиська, що не дасть собі ради. Ви хто? Адвокат? Слідчий? — Ганна дивилася на нього злими, блискучими од сліз очима: справді-бо, чого пристав до неї, що йому потрібно?

— Не вгадали, — спокійно мовив Гелій Іванович. — Не адвокат і не слідчий... Коли вже вас справді цікавить моя професія, то будь ласка: архітектор, Гелій Іванович Запорожець.

Ганна, тепер уже з цікавістю, подивилася на чоловіка.

— А ви... — Йй раптом схотілося запитати, де ж він працює, в якій установі, розповісти, що й вона за своїм теперішнім фахом близька до нього, але щось утримало дівчину од відвертості, і вона вмовкла.

— Я слухаю, — очікувально зиркнув архітектор. — Ви щось хотіли запитати? Мабуть, де я працюю. З цього звичайно починають знайомства.

— І не подумала, — байдужливо кинула Ганна і раптом обірвала розмову. — До побачення! — Вона надалася йти, але Гелій Іванович заступив стежку.

— Зачекайте, — сказав. — Хоч ви мене сьогодні й образили кілька разів, але я хочу, щоб це випадкове знайомство так не скінчилося. — Він дістав блокнот, ручку і, вирвавши аркушик паперу, щось на ньому черкнув. — Ось вам мої координати, візьміть на всякий випадок.

Ганна механічно взяла папірець, затиснула в долоні і, не сказавши більше ні слова, пішла. Груди її розпирали обурення, злість, бажання побачити Анатолія, вияснити — у чім же справа, чому він так ганебно з нею повівся.

Ішла знайомими — скільки разів ходженими! — доріжками, що в'юнилися між густим плетивом ясенів, кленів, білої та жовтої акацій, диких груш, вишень і безлічі всіляких кущів, і кожен поворот, кожен виступ кручі, з якого відкривалися чудові краєвиди Дніпра та мрійливих дніпрових далей, нагадували їй про минуле. Отут вони вперше гуляли, звідси милувалися широким розливом

ріки — це було торік, навесні, біля цього кіоска їли морозиво...

Її обминали, траплялися зустрічні, дехто й з подивом зиркав на самотню дівчину з незвичайним рум'янцем і зчервонілими очима, а Ганна йшла, незважаючи на всі ті позирки та можливі кпини, в уяві поставало недавнє минуле і зв'язане з ним майбутнє — таке, здавалося, радісне, безтурботне, яскраво-чисте...

Що ж тепер?.. А може, він ще одумається, прийде, попросить пробачення за власну безтактність... Простила б вона його чи ні?.. І взагалі: чи можна прощати зраду?.. Зрештою, що вона скаже вдома?

Тисячі запитань, і на жодне з них Ганна нездатна відповісти. Все поплуталося, стало осоружним... Почувалася якоюсь чужою на цьому донині радісному, такому простому світі, що нараз перетворився в якийсь хаос, гамір, в котрому тільки й відчувається їй одне-єдине: «Бувай...»

Додому повернулася пізно. Мати іще не спала, сиділа біля телевізора. Нічого не мовлячи, Ганна роздяглася, уперше не повісила, як завше, як привчили її, плаття, а недбало кинула на бильце ліжка і, вмившись, лягла. Голова ішла обертом. Певне, од голоду нудило, проте вставати, возитися з тими каструлями не хотілось.

— Чому не вечеряєш? — запитала мати.

— Не хочеться.

— За півдня можна було й навідатися додому.

— Можна було, — напівсвідомо відмовляла Ганна.

— Так що ж? — допитувалася мати. — Хтось заважав? — І, не дочекавшись відповіді, додала: — Неля он прибігала, кликала в кіно...

Ганна мовчала.

— Чого мовчиш? — підійшла, поклала на чоло руку мати. — Та в тебе чи не гарячка, голова горить.

Ганна рвучко схопила руку, припала цюкою, безгучно заплакала.

— А це ще які фокуси? — здивувалася мати. — Ану розкажуй, що ви там натворили!

Ганна у відчаї крутила головою.

— Він... — простогнала зрештою.

— Що — він?

— Кинув мене... у парку, серед людей... навіть не попрощався...



— Потрібне вже тобі його прощання, коли так, — сердито відповіла мати. — Ну й нехай! Подумаєш — цяця. — Вона, певне, говорила зопалу, бо, виказавши ці слова, умовкла, присіла біля дочки.

— Та ти цить, перестань, — умовляла, — буває гірше.

— Не можу я, мамо, не можу, — крізь схлипування шепотіла Ганна. — Ніби щось у мене обірвалося... Як він міг? Запевняв... говорив такі слова.

— Словами нас, дурних, і манять... — докинула мати. — Казалося тобі — не водися.

— Але ж чому, ніби він гірший інших?

— Отож-то, що не гірший. А їм одне на умі... Іди вмийся та повечеряй. І не хлипай! — сказала твердіше. — Не вартий він того, щоб за ним побиватися.

Мати вимкнула телевізор, пішла на кухню, забряжчала посудом.

Погляд Ганни упав на комод, де, обіч великого дзеркала, стояли парфуми і його фотографія. Першої миті хотілося схопити фото, розірвати і викинути. Вона вже й простягла було руку, але зупинилась, засльозеними очима вп'ялася в нього, ніби випитувала, викликала на відвертість.

З фото на Ганну дивився вирлоокій, красивий юнак у білій — з краваткою — сорочці, з бакенбардами і легенькими, ледь помітними на смаглявих устах вусиками. Хлопець усміхався. Посмішка здалася Ганні дрантливою, і вона спочатку повернула фотокартку до стіни, затим засунула до шухляди.

«Бувай...»

Десь колись вона читала, що любов — це страждання. Але хіба ж таким — безглуздим, невиправданим — уявлялося воно! Так, вона готова страждати, чекаючи коханого з далеких доріг, навіть із битв, виходжувати його, зраненого... Але отак... ні з сього ні з того: «Бувай...»

Знов узяла фото. «Ганні — з любов'ю і на добру пам'ять», — прочитала на звороті. Що ж, пам'ять справді добра! Повік не забути, коли б навіть хотілося. Хоча, кажуть, у молодості рани швидко заживають...

— То ти йдеш? — обізвалася із кухні мати. — Чай вихолоне.

Ганна мовчки сіла за стіл, байдуже сьорбнула із склянки.

— Завтра ж піди на завод, — радила мати, — розкажи усе, як воно сталося! Є ж на нього якась управа!

— Управи, мамо, в цьому ділі ніякої. З примусу не полюбиш.

— Чого ж він голову морочив? Чого никав сюди? Чи його хто просив, тягнув? Так і знай: не підеш сама, піду я, таких треба виводити на чисту воду.

— І не здумайте! — заперечила Ганна. — Ще більшого поголосу наробите. Може, він...

— Авжеж, надійся, плач отут, а він ще й збиткуватиметься над тобою. До батьків піду! Не на таких напали!

— Прошу вас, мамо. Я сама...

— Що — ти сама?

— Піду, поговорю...

— Нікуди ти не підеш. Хіба ж я не бачу.

— От і піду, — мовила, закриваючи обличчя рукою, Ганна.

— Ну, добре, добре, — заспокоїлася мати. — Давай спати, а завтра побачимо.

Було вже по десятій. Вони лягли в різних кімнатах, і Ганна чула, як мати швидко заснула. «Йй завтра на першу, — подумалось. — Рано вставати... А я... як я з'явлюся перед очі подруг? — запитала сама себе. — Вони ж усе знатимуть, довідаються... Та й сама розкажу. Може, не піти, кинути ту роботу, знайти десь іншу? Штукатурів он як бракує».

За вікном кублилась ніч, дихала бентежними пахоцями, скрикувала пізними електричками. Ганні не спалось, навіть не думалось про сон — перед очима стояв він, усміхався, кумедно ворухив вусиками, щось до неї говорив, але що саме — Ганна не могла розібрати, як не силкувалася. «Бувай... Бувай... Бувай...» — ніби дзвоном отдавалося в голові, зривало Ганну з постелі, кидало до вікна, до дверей і тут же повертало назад, у ліжко. Хотілося кричати — закричати так, щоб почув увесь світ, що її ошукано, зраджено і що вона цього не заслужила, бо любить... «Бувай... Бувай...» А може, правду каже мати, може, піти, розказати... Адже це нечесно... Але ні! Вона нікуди не піде. Принизитись, ославити саму себе?.. Ні!

Пізній досвіток блідим півмісяцем повис у вікні, заворушилася мати, Ганна ж так і не склепила повік.

На околиці міста, що виривалась до лісу, виростав новий мікрорайон. Скільки разів, повертаючись додому з купання чи недільної мандрівки з друзями, Ганна милувалася високими білими будинками, що один за одним

виростали на колишньому пустирі, потаємно мріяла пере-  
братися колись і собі в такий — акуратний, легкий, з чи-  
стеньким, ще не засміченим, не захаращеним двориком.

Надто ж принадно виглядали будинки при заході сон-  
ця, що робило їх біло-рожевими, якимисьь картинними.  
Мікрорайон розкинувся на пригірку і, коли дивитися на  
нього здалеку, понад верхів'ям лісу, — здавався величез-  
ною, ще не завершеною панорамою з уже готовими кор-  
пусами і з тільки-но розпочатими, над якими ще стриміли  
височенні баштові крани. Інколи дівчата навіть зупиня-  
лися гурточком і милувалися видовим, розшукували «свій»  
будинок, якусь знайому в ньому деталь, що одразу по-  
вертала до виробничих розмов, споминів.

Сьогодні Ганна під'їздила сюди з почуттям, у якому  
єдналися і нічне безсоння, і втома, й байдужість, і, зви-  
чайно ж, оте, вчорашнє. Подякувавши водієві самоскида,  
що підвозив її, в'ялою, якоюсь непевною ходою підійшла  
до будки-«роздягалки», де лишали на ніч свою робочу  
одіж. Тут уже нікого не було — робочий день розпочався.  
Кілька хвилин потратила на переодягання і, з трудом по-  
збавляючись попереднього свого настрою, прибираючи  
байдужливо-веселого вигляду, подалася до майданчика.

Бригада зводила дев'ятиповерховий будинок. Монтаж-  
ники працювали вже на восьмому, а вони, слідом за  
сантехніками, фарбували двері, віконні рами, кухні та  
ванни.

Важко переступаючи сходинками, Ганна піднімалася  
на поверх, де з подругою, Нелею, мали докінчувати квар-  
тиру.

— Привіт соням! — гукнув, помітивши її, котрийсь  
з хлопців. — Чому запізнюєшся?

Ганна удавано весело махнула рукою, вступати в роз-  
мову не стала. «Краще нехай думають, що проспала, ніж  
сказати їм правду», — метикувала. Проте пішла енергійні-  
ше, швидше. Довкола стукало, гупало, «стріляли» пнев-  
матичні молотки — заганняючи в неподатливі залізобетон-  
ні блоки кріплення, сухо тріщала електрозварка.

Будинок гув, наче величезний цех машинобудівного  
заводу, де вони, ще школярами, були на екскурсії. Ганна  
пригадала, як боялася ступати будівельним майданчиком,  
коли вперше прийшла на роботу, озиралася навсібіч, ус-  
міхнулася тому споминові і раптом болісно скривилась:  
у вухах дзвоном прогуло: «Бувай...» Голова закрутилась,  
і вона, аби не впасти, схопилася за поручень, з трудом

забралась на шостий, до квартири, в якій працювали, стала, підперши собою двері.

— Ну от,— зраділо обізвалася десь з глибини Неля.— Це ти, Ганю? — Подруга фарбувала кухню, хто саме зайшов — бачити не могла.— Ганю! Чому ти мовчиш? — Не одержавши відповіді, дівчина вийшла в коридор.— Що сталося, Ганю? На тобі лица немає.

— Не питай,— глухо обізвалася Ганна і, одвернувшись, заплакала.

— Оці мені сльози! — уже з серцем мовила Неля.— Можеш ти пояснити чи ні? — силоміць повернула дівчину лицем до себе.

— Що пояснювати? Нічим хвалитися.

— То так одразу й ревти? — не відступала подруга.— Щось із ним?

— А що з ним? — витирала сльози Ганна.— Сказав: «Бувай!» — і по всьому.

— Як це «по всьому»? — суворо запитала Неля.— Давай толком. Ходімо в кімнату.

Вони зайшли на кухню, де пахло оліфою, свіжою фарбою, присіли на ящиках, і Ганна розповіла все, що сталося вчора, що передумала страшною для неї минулою ночі.

— Та луснув би він, щоб я за ним отак упадала,— мовила на те Неля.

— Добре тобі говорити. А як мені тепер людям в очі дивитися? Перейду я звідси.

— Ну й дарма! — гаряче заперечувала подруга.— Ніби тут хтось-що сталося.— Округле біляве лице Нелі, посеред якого, здавалося, випадково — такий він був маленький, задержуватий — бульбашечкою ліпився ніс, поїнялося веселістю.— Давай ось що,— змовницьки підморгнула дівчина,— підемо сьогодні на танці, я тебе з таким хлопцем познайомлю!..

— Нікуди я не піду,— сказала Ганна.— І не потрібно мені ніякого хлопця.

— Дивачка! Ну й дивачка! Він, може, тільки того і жде, щоб ти за ним сохнула.

— То його справа,— сказала Ганна і підвелася, взяла з ящика щітку, стала до вікон.

— Ти бачиш, якої нам дали фарби? — обізвалася Неля.— Темницю такою фарбувати, а не кухню.

Ганна лише тепер зауважила, що фарба, якою Неля вимальовувала кухню, справді аж надто темна.

— Навіщо ж ти брала? — запитала.— Було б не брати.

— А як іншої майстер не дав. Не стоятимеш же, норма од того не зменшиться.

Ганна зіп'ялася на підвіконник, потягнулася щіткою до віконної рами. Погляд її мимоволі упав на землю, і дівчина відчула, як ураз підкосилися ноги. Вона схопилася за лутку, заплющила очі і так трималася, поки минув цей зрадливий стан. Тоді злізла, вийшла на балкон, жадібно вдихнула свіжого повітря.

— Ти чого? — запитала Неля. — Тобі, може, погано?

— Голова паморочиться...

— Пішли звідси, — взяла її під руку Неля. Уже в кімнаті додала: — Працюй тут. І ні слова більше про вчорашнє.

Якийсь час мовчали. Крізь відчинене вікно долітали перегуки монтажників, застережливі дзвінки бапшового крана, безперервне гурчання автомашин, що одна за одною підвозили на будову панелі, блоки та інші матеріали.

— А я вчора... — перша ж заговорила Неля, однак розповісти про те, що трапилось з нею учора, їй не вдалося — розчинивши навстіж двері, зайшов майстер.

— О! — не втрималася Неля. — Про вовка помовка, а вовк...

— Що іще за помовка? — хрипло запитав майстер.

— Та це ми тут говорили, що фарба, яку ви нам сьогодні дали, не для квартири, а для витверезника в самий раз, — відрізала Неля.

— А витверезник, між іншим, до чого? — запитав, обдивляючись стіни, майстер.

— Це я так, — відповіла дівчина. — А тільки коли й ще раз таке підсунете, нарікайте на себе.

— За що?

— Самі здогадуйтеся, не маленькі.

— Ви мені тут, між іншим, ребусів не стройте, — суворо застеріг майстер. — Що одержую, те й видаю. Краще б на роботу не запізнявались.

Фарба, мабуть, і йому здалася занадто похмурою, бо, вже виходячи, мовив:

— Кому не сподобається, переробить, за цим зупинки не буде.

— Чула? — запитала Неля, коли за майстром зачинилися двері. — Переробить! Цебто я чи ти, одержавши квартиру, маємо самі одразу затівати ремонт. Або терпіти цей несмак. Ні, я йому нагадаю!

— Що ти йому зробиш?

— Виконробові поскаржусь, до управління дійду.

— Сходи, поскаржся, — байдуже мовила Ганна.

— З тобою сьогодні краще не говорити, тобі все, пробабач, до тої он лампочки.

— А ти аж занадто вже кусюча, — мовила Ганна. — На мене накинулась, на майстра... Може, він справді не винен, а ти напала на чоловіка.

— Може, може, — передражнила її Неля. — То, може, й твій не винен, і ти даремно на нього нарікаєш.

— Може, й не винен, — покірно погодилася Ганна.

— Ні, ти таки сьогодні... — не домовила Неля і вийшла.

Її довгенько не було, а як повернулася, кинула:

— Не підтримаєш, так дівчата он...

— Хіба я сказала, що не підтримаю? — запитала Ганна. — А тільки розібратися треба.

— Ніби хтось так собі, з доброго дива, збирається говорити, — незадоволено відповіла Неля.

...День тягнувся для Ганни нестерпно довго. Вони встигли закінчити одну і розпочати іншу квартиру, обідали, купивши у гастрономі по пляшці кефіру та біляшів, потім Неля посилала її за шпакльовкою, бо щілини поза віконними рамами траплялись такі, що палець пролазив.

Ганна працювала з якоюсь небувалою впертістю, відчувала, що саме робота позбавляє її отого осоружного стану, коли ніщо не миле, і віддавалася їй до самозабуття. Голова прояснилася, певне, вивітрилися з неї оті нічні кошмари і гору взяло здорове, благодотворне, яким жила щодня, що складало суть її взагалі. Справді, як могла піддатися?.. Як могла?.. А хто б не піддався? Неля? То тільки так, поки самій не припече, поки сама не опиниться в подібнім становищі. Звичайно, кожен сприймає по своєму, але нікому це не минало так собі. Можна сміятися, удавати з себе байдужу, та все ж нікуди не подінеться ота хвилинка, коли треба зважувати, розмірковувати. День то буде чи ніч — не має ваги, а так візьме за серце, що слези мимохіть виступлять. От тоді й повеселишся... Певне, що нікому не приємно виявляти свій біль і свій жаль, та куди ж од них дінешся. Відколи люди на землі, відтоді й горе, відтоді й смуток. Життя і смерть, любов і зрада, слези і сміх...

Працювали в різних кімнатах, Неля щось мугикала, обзивалася до неї, та, не знаходячи підтримки, мовкла, а вона була в полоні не знаних досі роздумів, міркувань,

нагнаних тією ж таки власною історією. Тільки тепер думки були якісь абстрактні, ніби далекі од неї і zarazом близькі, наче й не болючі, між тим ущипливі...

Перше кохання завжди нещасливе. Хто сказав цю фатальну фразу, де вона її почула, вичитала?.. А десь же стрічала, перевертаючи — і в шкільні роки, і пізніше — гори книжок, аби збагнути її, любов, знати, яких їй потрібно життєздатних соків, щоб жила, квітла, ніколи не згасала... Сотні людей, до писань яких придивлялася, словам яких вірила, по-різному трактували про це. Одні називали великим щастям, мало не божим дарунком, що дається людині раз у житті, інші — навпаки — вважали лихом, насланим тими ж силами природи, але з іншою метою — для мук, душевних терзань і неспокою... Однак ніхто не відкидав його, це почуття, а так чи інакше стверджував, схилявся перед ним, а людину, що на своєму віку не звідала любові, одні й другі називали убогою, обікраденою життям. То ж чи винна вона, що на самісінькім початку, на першому кроці спіткало її те, що зветься коханням, без чого людина не може? Спіткало, узяло в цупкі лабети і так підступно зникло, розчинилось в якійсь моруці, на невідомих стежинах.

День скінчився, як завше. Дівчата поклали інструмент, перевдягнулися, чепурилися біля невеличкого, підібраного десь уламка дзеркала.

— Ти що сьогодні робитимеш? — запитала, послиненим пальцем розгладжуючи брови, Неля, і тут тільки Ганна збагнула, що треба повертатися додому, де все нагадуватиме його, де знову обсядуть її розпачливі думки.

— Не знаю, — відповіла. — Мабуть, буду готуватися, скоро вступні.

— Ти все ще не втрачаєш надії?

— Ні.

— Ну давай, штурмуй, а там, може, і я розохочусь. — І перепитала вдруге: — Може, таки сходимо на танці? У клубі харчовиків сьогодні грає духовка.

— Не знаю, — сказала Ганна.

Вона й справді не знала, що сьогодні робитиме, як бути, але й іти кудись не хотілося.

Так і розсталися, ні про що не домовившись...

Матері вдома не було. Пополуднавши, Ганна довго сиділа в задумі. У відчинене вікно вривався дитячий гамір, інколи, пересилуючи його, долітало пицання синиці, що десь губилася у верховітті. На будильнику була вже

сьома, хоч надворі зовсім світло, сонце лиш схилилося на дерева і, ніби зачепившись там, тліло величезною круглою жариною.

«То як же... іти чи ні на ті танці? — закрадалася думка.— Вечір. Скоро прийде мама, знову почнуться розмови... Краще, мабуть, піти, все одно...»

— Ганно! — почулося раптом.

Виглянула — напроти вікон стояла Неля.

— Годі тобі сидіти, голова спухне.

— Заходь, — запросила Ганна і, поки подруга піднімалася сходами, твердо поклала: піду до читалки. Якийсь місяць зосталося... Та й потім одразу... після вчорашнього...

Так і сказала подрузі.

— Ну й іди! — фиркнула дівчина.— Подумаєш — геній.

— Треба, — не зважила на її тон Ганна.— Розумієш? Треба.

— Хіба я що? — примирливо мовила Неля.— Коли треба...

Ганна взяла конспекти, склала у маленький, ще шкільний портфелік, і вони вийшли.

— Дивись, — уже надворі сказала Неля, — як надокучить — приходь.

Вони розсталися на зупинці трамвая. Подруга вскочила до вагона уже на ходу, а Ганна подалася пішки: до інституту недалеко, можна дійти швидко.

Широкими просторими вікнами читалка обернена до вулиці. Звідти час од часу доносяться гул машин, дитячий лемент — у скверіку напроти, очевидно, дитсадок. Все це нестримним потоком вливається до кімнати, осідає на столи, що за ними, хто зігнувшись, хто відкинувшись на спинку крісла, — сидять абітурієнти.

Місце біля вікна, де вона завше сиділа, було зайняте, і Ганні довелося зупинитись одразу ж при вході, бо вільного стільця десь далі не було.

Дивно влаштована людська психіка! Поки не сідала, не мала під руками книги і всього необхідного для заняття — здавалося, якась сила тягнула її сюди, щось ніби наказувало: «Працюй!», а тільки прилаштувалася — все одразу зникло, зблякло, полишивши щемливе почуття власної безвиході, несправедливості. Сама незчулася, як відірвалася од підручника, як думки її полонило не те,



зовсім не те, задля чого ішла сюди, чим, здавалося б, повинна зараз жити... Що коли б оце встати, гукнути на весь зал: гей, хто хоче на простір, — за мною! Певне, добра половина зірвалася б з місць...

Ганна всміхнулася. Ще б чого!.. Однак, чи не піти справді, бо все одно в голову нічого не лізе. Зрештою, один день нічого не грає в цій хоч і обмеженій безкінечності днів, назва якій життя. «То що ж, Ганно? — шепотів чужий голос. — Або — або...»

Сидіти чи йти? Господи, про яке сидіння мова? Іти! Йти туди, де вирує юнь, де не треба сушити голову різними формулами, де все просто, відкрито, давним-давно зрозуміло. Зрештою, у неї є на це право, її образили, зрадили в почуваннях, може ж вона дозволити собі забути-ся... Забутися в шаленому танці... у пісні... в потиску чийсь руки...

— Таки прийшла, — зустріла її Неля. — От молодець! Ходімо познайомлю тебе, — повела очима на молодиків, що стояли оддалік.

Ганна завагалася.

— Я так, постою й піду. Навіть не одягнена ж як слід.

— Про що мова! — сказала Неля. — Пусте! — І не чекаючи більше Ганниних пояснень, покликала хлопців: — Знайомтеся, — відрекомендувала, — моя шкільна подруга, її зовуть Ганна, а прізвище...

— Прізвище нас не цікавить, — випередив Нелю високий, у витертих до білого «техасах» юнак. — Діодор, — простягнув довгопалу руку.

— Або просто: Дьодя, — докинула Неля.

Ганна зашаріло потиснула м'яку, спітвілу долоню.

— А мене звать Вася-Васильок, — зігнувся другий молодик, у таких самих штанях, матерчаних туплях і з розкішною шевелюрою, що спадала йому на плечі.

— Для початку досить і одного складового, — поправив Дьодя.

— Затиск свободи ніколи не був ознакою прогресу, — відповів Вася-Васильок.

— Малютка скучає? — поцікавився Дьодя, звертаючись до Ганни.

— По-перше, я не малютка, давно вийшла з того віку, а по-друге...

— Що ж по-друге? — ехидно всміхався Дьодя.

— По-друге, ти грубіян, — перехопила Неля. — На-

брався, мов собака бліх, отих різних словечок і хизується.

— Ну-ну, крихітко, не треба лізти в пузир,— цинічно мовив Дьодя і знову звернувся до Ганни: — Так що ж, по-друге?

— По-моєму, все вже сказано,— відповіла дівчина.— Чи не зрозуміло?

— Досить вам,— втрутився Вася-Васильок.— Уперше зустрілися — і вже цапатись. Весна, природа... ех ви!

— Твоя подружка завжди така кусюча? — запитав Нелю Дьодя.

— Коли в цьому є потреба. Кинеш свої дурні звички, то й з тобою говоритимуть по-людськи.

Дьодя підступив до Ганни, простягнув руку:

— Мир?

Ганна руки не подала, однак тон розмови змінила.

— А мені подобаються кусючі,— додав Дьодя.— Віднині ти будеш Жанна,— звелів.— Геть плебейство! Ганна — віддає простоток, даруйте, селом.

— Знову ти викаблучуєшся? — втрутилася Неля.

— Пардон, пардон,— удавано знітився Дьодя.— То що, танцюємо?

Ганна відмовилася навідріз, сказала, що поспішає, попросила подругу провести її.

— Завше ти щось вигадуєш,— невдоволено кинула Неля, однак пішла.

Хлопці так само виявили бажання прогулятися з ними, надто Дьодя, проте Неля категорично заявила, що їм необхідно поговорити тільки удвох, і розпрощалася.

— Ти справді поспішаєш? — запитала вона Ганну, як тільки залишились удвох.

— Ні,— щиро зізналася та.— Не сподобалася мені поведінка твоїх знайомих.

— Ти не дивуйся,— заспокоїла її Неля,— хлопці вони нічого, тільки балувані.— І додала перегодя: — А ти правильно зробила, що кинула ту читалку.

— Нічого не правильно,— заперечила Ганна.— Просто погано себе сьогодні почуваю.

— Скрієш над тими книжками.

— І скривитиму. Доки не поступлю,— твердо заявила Ганна.

— А навіщо? Ти ніколи себе про це не питала? Навіщо роками нидіти в отих аудиторіях? До речі, знаєш, скільки отримувє інженер?

— Не цікавилась,— зізналась Ганна.— Ні для чого було, я ж іще не інженер.

— А ти б поцікавилась. Робітник на гарному заводі отримує більше твого інженера. Вища освіта — це вже не модно.

— Не знаю, я ніколи не гналася за модою.

— Даремно.

— Давай не будемо про це, Нелю. Справа не тільки ж у грошах, є в людини щось вище.

— Ну, ну,— очевидно не бажаючи сперечання, сказала Неля.— До речі, ти даремно так з Дьодою. Вони збираються до моря, може, й ми з ними махнемо... І взагалі Діодор подає гарні надії, знімається в кіно. З нього вийде толк.

— А це не той випадок, про який кажуть, що толк вийде, а безтолоч залишиться? — засміялася Ганна.

— Навіщо ж так? — ображено мовила Неля.— Знаєш, Гапно, я давно вже перестала вірити рожевим мріям, беру від життя те, що можна. Правильно мене зрозумій...

— І що ж ти встигла від нього взяти? — запитала Ганна.— Ти задоволена взятком?

— Ну, ти вже зовсім як той бухгалтер: скільки та чого? Припустимо, я ще нічого від нього не встигла взяти, але місце своє знайшла.

Вони саме переходили перехрестя вулиць, тому на якийсь час змовкли. Певне, обом неприємна була ця розмова, обидві раді були б уникнути її, але вже не могли, не в їхній натурі було поступитися одній перед одною.

— І довго ти будеш гризти оту свою науку? — запитала Неля, як тільки вони опинилися по інший бік вулиці.

— Поки не здолаю,— спокійно, з гідністю відповіла Ганна.

— Фанатичка ти, от що,— переконано мовила Неля.— Даруй, але інакше не можу розцінювати твоєї поведінки.

Дівчата не пройшли й сотні метрів, як звідкись, ніби з-під землі, виринули Дьодя і Вася.

— Салют! — радо вигукнув Дьодя.

— Звідки ви тут узялися? — здивувалася Неля.

— Якщо ви думали, що ми вас залишили, то погано про нас думали,— багатозначно сказав Дьодя.— Ми не з тих, хто залишає друзів у біді.

— У якій такій біді? Що ти мелеш?

— Будь ласка, без грубощів. Нам усе відомо. Коли

дві подружки відокремлюються для інтимної розмови, то неодмінно в однієї з них якась біда. Чи не так, Васю?.. Ну от, ще одне авторитетне свідчення моєї правоти.

— Що вам потрібно? — категорично запитала Неля.

— Нічого незвичайного. Ми, як справжні джентльмени, пропонуємо своє товариство.

— Невиправний же ти, Дьодю.

— Такий уже вдався.

Поблукали понад годину, і Ганна якось ніби звикла до товариства. Діодорові жарти вже не викликали в неї огиди, а коли під кінець, як розходились, Неля запитала при всіх: «То що, Ганю, пристаєш до нашої компанії?» — вона, сама того не усвідомлюючи, кивнула.

— Чудово! — вигукнув Вася. — В обиду не дамо. У нас — один за всіх, всі — за одного.

Заява викликала сміх, товариський, добрий, і Ганна, сідаючи в тролейбус, пошкодувала, що так швидко сплив час і що треба вже розлучатися.

Море дихало прохолодою, спокоєм. Його ранкова, трохи ніби оспана свіжість, незоре безмежжя поійнятої легеньким серпанком води полонили Ганну. Вона згадувала свої попередні, шкільні уявлення про море і з приємністю, подивом відзначала, що нічого подібного навіть уявити собі не могла. Ті — Київське або й Кременчуцьке — моря, що їх доводилося бачити, нічим не дорівнювалися цьому. Вже одне розуміння того, що ті рукотворні, зроблені не природою, а людськими руками на звичайній — хай і великій — ріці, применшувало їх велич і значимість. Та й потім... Від тих, своїх, несло шоліта якимись неприємними запахами, цвіллю, бензиновими відходами, а тут... бракувало духу, слів, щоб отак відразу збагнути цю незвичайність, це диво.

— Що, мала, подобається? — вивів Ганну з задуми Діодор. — Це тобі не київська калюжа, а «самое синее в мире Черное море мое», — проспівав він.

— Гарно, — замріяно відповіла Ганна.

— Не те слово, малютко, — поправив її Діодор. — Прекрасно, чудово!.. Як там ще, які ще можливі епітети?

— Досить, — обірвала його Неля. — Краще думайте, де будемо ночувати... жити.

Вони так і стояли неподалік від автобусної, куди примчав їх комфортабельний «Ікарус». Біля ніг лежали сумки, два чемодани, взяті на гурт...

— Істинно жіноча душа,— зауважив Діодор.— Ночувати... жити... Та влітку кожен кущик ночувати пустить.

— То й будете ночувати під кущиком, а нам знайдіть якийсь житло,— наполягала Неля.— Ми люди цивілізовані, без комфорту не звикли.

— Зачекайте, дівчатка, всьому свій час,— втрутився Вася.

— Нормальні люди починають із житла,— заявила Ганна.

— Так то ж нормальні,— вишкірився Діодор.— Нормальні, можливо, і не їхали б отак, як оце ми.

«Він має рацію,— подумала Ганна.— Кинути все і податися в ці невідомі мандри може тільки така дурисвітка, як я. Що скаже мати? Що подумують товариші?»

— О-о! Перші хоробрі! — підійшов до них незнайомець з триногою, якими звичайно користуються фотографи.— Душа моя відчувала...

— Що відчувала ваша стражденна душа? — артистично запитав його Василь.

— Що я вас зустріну. З самого ранку. Найперших. Один момент.— Чоловік спритно розвернув триногу, насадив на неї фотоапарат.— Прошу. Це буде найкращий знімок сезону. Двоє юнаків і дві юнки, їх привела до моря романтика, вони вирішили провести свою відпустку на березі чудового нашого моря...

Низенький, у старому чесучевому піджачку, що висів на ньому, не в міру вертлявий і говіркий, він здався просто знахідкою, якимсь викопним на фоні чудового ранку, моря і настрою, що, незважаючи ні на що, полонив молоді душі.

— Заждіть, заждіть,— перебив його Діодор,— ви що — хіромант? Маг? Звідки ви взяли все це, що отут зараз напхали?

— Досвід, молодий чоловіче,— з готовністю відповів фотограф.— Досвід — велика справа.

— Ні к бісу не годен той ваш досвід, дозвольте вам заявити,— сказав Діодор.

— А він має рацію, цей чудернацький мордописець,— весело сказав Вася.— Мені він подобається.

— Тобі завжди подобається чортзна-що,— категорично заявила Неля і відвернулася.

— Навіщо така різкість? — зовсім не образившись, запитав фотограф.— Може, я вам і в пригоді ще стану. Так, так, не дивіться на мене зверхньо. Я гвинтик, без

якого величезна машина життя може ненароком і зупинитися. От я, наприклад, певен, що вам зараз необхідне житло.

Ганна і Неля перезирнулися.

— Потрібне ж? — перешитав фотограф.

— Припустимо, — відповів за всіх Діодор. — То й що?

— А те, що я можу вам його запропонувати.

— Ну й комедія! — вигукнув Вася.

— Веранда під виноградом, окремих хід, чотири ліжка, десять хвилин ходу до моря, влаштовує?

— Навіть цікаво, — перша озвалася Неля. — Весь час на свіжому повітрі, близько море... Ви нас відведете? — звернулася до чоловіка.

— От бачите, мадам, — торжествував фотограф. — То як, пішли?

— Але куди поспішати? — заперечив Вася. — День ще тільки починається...

— Ми з тобою забули, що маємо справу з жінками, — сказав Діодор. — Ім аби домашнє вогнище.

На узбережжі з'явилося ще кілька пар, і фотограф, забувши про свою недавню обіцянку, уп'явся в них поглядом, ніби хотів загіпнотизувати, притягти, не відпустити.

— Ось вам адреса, — ткнув Нелі папірець, — тут недалечко. Я, вибачте, зайнятий. — Він розповів, як краще добратися до його вілли, пообіцяв скоро вернутися.

— Гайда хоч десь поснідаємо, поки народу мало, — запропонував Діодор.

Неспіхом брели ще малолюдною набережною. Ліворуч лежало море — спокійне, умиротворене, лагідне. На рейді стояло велетенське судно, відсвічувало білизнаю палуби та надпалубних будов, за ним ледь-ледь похитувались на голубій гладіні кілька риболовних сейнерів та зчорнілих од смоли і морської солі човнів. Над усім цим без угаву галасували чайки. З палуби корабля хтось, видно, кидав їм поживу, чайки кружляли в тім місці, важко падали слідом за здобиччю і, підхопивши її, летіли геть, десь поїдали і поверталися знову.

— На такому б прогулятися, — захоплено мовила Ганна.

— Еге, — зітхнув Вася. — Екватор, тропіки... Солоний вітер... Мрії, мрії...

— Нічого дурнищами забивати голову, — зауважив Діодор. — Мрії повинні бути реальні. Зачекайте день-два, і я здивую вас, леді.

— Хтось, здається, збирався снідати,— кинув Вася.

— Між іншим, це тобі не вдома,— зауважив Діодор.— Тут чим менше їсти, тим краще.

— Мій шлунок не розуміється на географії,— мовив Вася і перший завернув до кафе.

...Вузенька покручена вуличка привела їх до двору, обнесеного невисоким, геть зарослим кущами жовтої акації та спіреї парканом. У кінці двору, здавалося, вирубаний у скелі, стояв акуратний білий будиночок з увитою виноградною лозою верандою. До будинку вела викладена цементними плитами стежка, обіч якої, на всю довжину — од воріт до веранди квіти,— піони, флокси, троянди.

— Здається, ми потрапили до раю,— сказав Вася.

Не встигли наблизитися до воріт, як назустріч з гавкотом кинувся пес.

— Ніякий рай не буває без цербера,— мовив Діодор.— Спробуй, знайди.

Пес зіп'явся на паркан, погарчав для годиться і вмовк, здавалося, з цікавістю розглядаючи прибульців. Мабуть, він уже звик до таких одвідин і до своєї ролі й виконував її ретельно, хоч і без належної собачої сумлінності.

— Ну що? — звернувся до пса Вася.— Так і стоятимеш? Тебе ж виженуть за те, що одігнав нас. Краще клич господиню, та й по руках.

Пес ніби й справді зрозумів його, гавкнув кілька разів, і на той голос обізвався інший, людський, жіночий. На доріжку вийшла худорлява, в довгому, старомодному, вицвілому халаті жінка.

— Джулі! — поклікала пса господиня.— На місце!

Пес неохоче — тепер йому вже й цікаво було дивитися, з ким і як його повелителька буде розмовляти — знітився перед жінкою.

Брязкнув засув, хвіртка розчинилася.

— Заходьте,— лагідним тоном запросила господиня.— Мене звать Октябрина Григорівна. Вас, мабуть, послав сюди Герман Наумович?

— Абсолютно правильно,— виступив Діодор.— Ми дикуни, нам потрібен притулок.

— Та вже ж,— сказала жінка.— З іншої причини до нас майже і не заходять. Прошу. Місця вистачить.

Діодор перший рушив до двору, за ним, пропустивши дівчат, Вася. Пес, що досі здавався неприступним, ураз зласкавів, захоплено дивився на людей.

— Не знаю, чи попереджав вас Герман Наумович,—

сказала вибачливо жінка,— а тільки в нас нема окремої для дівчат кімнати.

— А нам вона і не потрібна,— поспішив запевнити Вася.— Ми приїхали до моря.

— Коло моря весь час не всидите.

— Звісно,— підтримала Неля.

Веранда справді була чудова. Простора, світла, вікнами в сад. Попід стінами стояли четверо залізних ліжок, посередині стіл, стільці.

— Отут і розташовуйтеся,— сказала жінка і вийшла; чути було, як вона забряжчала посудом.

— То як рай? — запитав Діодор.— Подобається? Мені особисто всяка цивілізація не до душі, але... жити можна. Жити треба. Ех, дівчатонька, і дамо ж ми тут розгону, погуляємо!

— От що, гуляки,— звернулася до хлопців Неля,— поки вийдїть, ми дещо тут переобладнаємо.

— Починається,— розчаровано розвів руками Вася.— Хлопці, вийдїть, хлопці, заждїть... А що ви думаете переобладнувати?

— Насамперед відгородитися од вас,— заявила Неля.— Наші ліжка ось тут, а ваші тут. Між ними протягнемо ширму.

— Що це таке — ширма? — нерозуміюче запитав Вася.

— Підростеш — зрозумієш,— засміялася Ганна.

Невдовзі їхнє житло розділило біле простирадло.

— Отак завжди,— скаржився Вася,— одколи себе пам'ятаю, вічно я комусь заважав...

— Не скигли, старий,— заспокоював Діодор.— Усьому свій час. Ширма не залізна.

Поки влаштовувалися, сонце піднялося над сірими кримськими кручами, над кипарисами і виноградниками. Море — воно виднілося за парком, що зеленою смугою тягнувся узбережжям,— укрилося легкою голубуватою димкою.

— Гайда на море! — скомандував Діодор.

Дівчата одягнули легенькі платтячка, зав'язались косинками — у цьому своєму одінні схожі були на метеликів, що раптом випурхнули хтозна-звідки. Доріжкою, що нею піднімалися, збігли донизу і за кілька хвилин опинилися біля води.

— До вашого відома, громадянки: пляжі бувають чоловічі, жіночі і дикі, тобто для всіх гамузом,— знаюче пояснив Діодор.— Який вам до вподоби?



— Звісно, жіночий,— відповіла Ганна.— Який же ще?

— Свята наївність,— зітхнув Діодор.— Таж такі пляжі є тільки в санаторіях, а ми з вами... дикуни.

Убережжям стелилася широка смуга сірого гравію. Погода видалася гарна, і на море висипало все, що тільки бажало і могло тут сидіти, лежати, купатись. Ганна дивилася на цю масу тіл, і їй чомусь ставало бридко. Здавалося, тут і пахне зовсім не морем, не морською свіжістю, такою звабливою зранку, і вода, що досі уявлялася кришталево-чистою, голубою, чомусь ніби помутніла, плавали в ній не тільки лискучі людські тіла, а й клапти намоклого паперу, що його хвиля змивала з берега.

— Чого задумалася? — взяла її за руку Неля.— Пішли купатися.

Хлопці вже прибирали місце. Вони взяли лежак, на якому можна було присісти, розчищали гальку.

Ганна ступала обережно, мовби стернею, колючками, що оточували зусюди і норовили вчепитися в ногу. Згадувала річку, чисті піщані плеса, воду, що пахне травою, лугом і ще бозна-якими принадами.

Настрій був дещо зіпсований, поправило його купання. Зблизька вода не здавалася такою вже каламутною, хіба що з якимсь незвичайним присмаком. Ганна одфиркувалася, сміялась, бризкалась, мов дитина в купелі, звиклій до річкової мілкоті, їй все це було і незвичне, і лячне.

Вони простяглися просто під сонцем, що пекло немилосердно їхні білі, тендітні тіла. Неля дрімала, Вася лежав, прикривши очі газетою, а Дьодя час од часу поривався до сусідньої компанії, де грали в карти.

— Ходімо звідси,— запропонувала Ганна.— Хоч би взяли що читати.

Ніхто не відізвався на її слова.

— Що за радість — годинами лежати під сонцем? — вела далі дівчина.— Лікарі кажуть, що це навіть нездорово.

— Між іншим, лікарі кажуть, що таким, як оце ти, треба більше бовтатися у воді — зайва енергія виходить,— засміявся власному дотепові Діодор.

— Почали...— підвелася Неля.— Чого не поділили?

— Та ось примадонні до мами захотілося.

— Хоч би й так,— сказала Ганна.— Що ж у цьому поганого?

— Нелю, приборкай її, бо я, здається... — Діодор так і не докінчив фрази — з сусіднього гурту моргнули йому, і хлопець зірвався на рівні.

— І ти побіжиш? — запитала Василя Неля. — Коли так, то йди відразу.

— Між іншим, я цілком незалежна суспільна одиниця, — скептично глянув на неї хлопець.

Він був смішний, цей Вася-Васильок: невеличкий, миршавий — окуляри закривають мало не все лице, а проте щось є в ньому симпатичне, принадливе. Ганна дивилася на хлопця, слухала його теревені, і їй хотілося щиро сміятись — з його наївності, беззахисності, прив'язаності до людей. Щось вабило в цьому хлопчині, це «щось» було незрозуміле, вона не могла його ні пояснити, ні взагалі винести на якийсь суд. Розуміла тільки, що це не те, що було в неї досі, далеко не те, усе ж хлопець був їй приємний, його товариство не набридало, не обтяжувало. Чомусь завжди, коли думала про Василька, згадувався Анатолій, і знову думки повертали її до тої історії.

Серце бралось щемом. Що ж усе-таки сталося? Не доля? Можливо, справді над нею якийсь фатум? Бо й цього ж ось разу, мабуть, не поталанило з вступом до вузу. Відповідала ніби нічого, а як воно там обернеться — це невідомо...

— Ганно, ти спиш? — торкнулася її Неля. — Ходімо, бо тут і згоріти можна.

Діодора не дочекалися. Одірвати хлопця від гри було неможливо, довелось повертатись без нього.

Котрогось дня Діодор запросив на вечерю. Ресторан був переповнений. Грім оркестру, голосні розмови, цигарковий дим і густі винні випари, — все це змішувалося, перебовтувалося безугавним сновиганням офіціантів, підпирало стелю — здавалося, вона ось-ось не витримає цього шаленого натиску, завалиться, вибухне, полетить у тартари.

Ганна ловила себе на думці, що їй було б зовсім того не страшно, павпаки — все це їй бридке, остобісіле, цікаво було б, коли б навіть так сталося, аби вона сповна заплатила за свою легковажність, за все, чим завдала і собі, і близьким прикrostі.

— Вертаймо, поки не пізно, — шепотіла Нелі.

— Зараз усе уладиться, — умовляла подруга. — Ось побачиш.

Поки вони тушцювали в проході, Діодор кудись метнувся, з кимсь про щось говорив і, зрештою, повернувся сяючий. Він провів їх аж у кінець зали, під самісіньку естраду, де вже стояв накритий столик. Коньяк, шампанське, закуски. «Де взялися гроші?» — подумала Ганна і глянула на Василя. Хлопець підморгнув їй, запросив сідати й сам уместився поруч.

— Звідки все це? — обводячи поглядом стіл, запитала Неля.

— Я сьогодні частую,— з викликом повідомив Діодор.— Всі витрати — за мій рахунок.

— Великий він у тебе, рахунок? — запитала Ганна.— Надовго вистачить?

— Принаймні на сьогодні. І взагалі... що за питання? Ми прийшли культурно відпочивати. Васю, наливай!

Удвох вони спритно відкоркували пляшки, налили коньяку, шампанського.

— Поїхали,— перший пригубив чарку Діодор. Він явно поспішав, час од часу зиркав на двері, очі його неспокійно шастали, ніби когось вишукували чи очікували.

— Ганно, бери,— запросила Неля.

Вони чокнулися фужерами, легенький подзвін котнувся столом, та одразу ж і стих, прибитий загальним гулом.

Хлопці випили по повній. Діодор з апетитом накинувся на закуску, а Василь сидів очамрілий. Ганна поклала йому на тарілку салату, кілька шматочків буженини.

— Їж,— звеліла,— бо сп'янієш...

Хлопець зиркнув на неї, очі його на мить заясніли.

— Буду їсти,— рішуче потягнувся до виделки.

Настало хвилине мовчання. Усі справді зголодніли, скучили за доброю їжею. Навіть Діодор — і той уминав за обидві щоки. Нараз він, ніби схаменувшись, поклав виделку.

— Пора ще по одній.

Дівчата відмовлялися, та він не зважав, налив і їм гарячого трунку.

— А справді, Ганно, давай,— ніби захмеліла Неля.— Не часто таке трапляється.

— То й добре, що не часто,— відповіла Ганна.— Коли б його, оцього всього, взагалі на світі не існувало, то й гора всякого менше було б.

— Послухати тебе,— втрутився Діодор,— то чеснішої та чистішої й на світі немає. Чого ж ти тоді їхала?

Справді, думала Ганна, чого? Між ними — усіма отут сущими — і нею, по суті, ніякісінької різниці. Усіх зрівняв цей дах, ця шалена музика, танці, що їх зроду-віку не танцювали ані батьки, ані батьки її батьків, цей п'яний чад, що хмарою валить вище голів, над столами.

— Маєш рацію, Діодоре,— після хвилинного роздуму сказала Ганна.— Давай вип'ємо.

— Ти що? — одразу ніби прохмелів Вася.— Що з тобою, Ганно?

— А що? Тільки вам можна? Бери! Раз так, то нехай буде так.

Ганна рішуче цокнулася спочатку з Нелею, потім з хлопцями і випила чарку.

Пекуча рідина обпекла рот, горло, вогненным клубком скотилася всередину і зупинилася, стала. Це почуття однак скоро минуло, клубок ніби розсотився, розтікся нутром, залишилося тільки щось приємно-м'яке, лоскітливе — незрозуміле, готове підняти її, кудись повести, ввергти в забуття.

Їй раптом стало безтурботно весело, хотілося сміятись, без кінця говорити...

— Ех, Нелю,— схилилася до подруги Ганна.— Коли б ти тільки знала... Що? Та ну його до біса!.. Коли б тільки знала... Діодоре, налийте.

— Досить, Ганно,— смикнула її Неля.

— Ні-і-і,— голосно засміялася Ганна.— Мені добре. Я хочу танцювати, Васю, ходімо потанцюємо.

Вона встала, хотіла було вийти, та голова їй закрутилася і дівчина сіла.

Діодор знову потягнувся до пляшки, та враз його ніби хто відсмикнув, сіпнувся, притишено мовив:

— Каюк.

Ганна глянула туди, куди був спрямований враз прохмелілий Діодорів погляд, і побачила біля бокових дверей чоловіка у формі лейтенанта міліції, що пильно на них видивлявся.

Додому Ганна повернулась украй розбита. Невже ж усе, що траплялося з нею досі, що сталось зовсім недавно, і є нещедрим дарунком долі? Хлопцева зрада, ще один провал на екзаменах, зрештою, ота необачна поїздка... Невже все це послано їй або, як каже мати, наслано якоюсь невідомою, надприродною силою? Невже все її життя отак-от буде залежати від чогось випадкового,

зрадливо непевного, що його люди з давніх-давен нарекли коротким, незрозумілим словом «доля»?

Перед нею зринало не таке вже й мале, хоч ще й невелике життя — од першого класу, піонерських вогнищ і клятв до випускного вечора, коли їм вручили атестати, коли — всім класом — зустрічали схід сонця на високих дніпровських кручах... І перша спроба вступити до інституту, і друга... І той день, коли, піддавшись на умовляння, поїхала світ за очі — аби зникнути з-перед людських очей, не бачити ні товаришів, ні інституту, ні докірливих поглядів матері. Здавалося, південь, море, веселе товариство розвіють смуток, додадуть сил, а там буде видно...

Воно й правда, там було легше. Теплі піски, лагідні хвилі. Ні про що не турбуйся, не думай — усе зроблять за тебе ті, з ким поїхала. Вона й не запідозрювала, якою ціною все те дасться, зрештою, як, яким чином доведеться розплачуватися. Збагнула — аж коли до того дійшло...

«Може, подзвонити? — уже вкотре ловила себе на думці. — Не подумає ж він, що набиваюся...»

— Я ждав вашого дзвінка, — сказав Гелій Іванович, коли вони зустрілися.

Щось у ньому змінилося, якийсь він став ніби інший.

— Чому ви чекали мого дзвінка? — запитала. — Я, здається, не обіцяла.

— Не обіцяли, — підтвердив Запорожець. — Та, крім обіцянки, Ганно, є почуття, що зветься інтуїція. Чули про таке? Ну от... Вона й підказувала, що подзвоните. — Він глянув на неї з-під куцистих брів, затримав той погляд. — Щось сталося? Кажіть одверто. Я вже не в тому віці, аби мене соромитися. То що ж трапилося в житті юного створіння?

Гелій Іванович замовк, очікуючи на відповідь.

Ганна зашарілася.

— Юне створіння... — почала несміливо, — потерпіло поразку, розчарувалося в житті...

Ждала, що він ухопиться за цю фразу, почне заперечувати і їй не потрібно буде вишукувати слів, щоб розповісти про своє горе, вона тільки відповідатиме на запитання. Та Гелій Іванович мовчав. Краєм ока Ганна стежила за ним: насторожився, чекає, що вона скаже далі. «Знайшла кому сповідатися!» — картала себе.

— Я вас слухаю, Ганно, — обізвався зрештою.

— Другий рік мене переслідує невдача, не можу вступити до інституту, — воднодух випалила Ганна. — Ска-

житіть, це справедливо? Я ж не остання, ну, одержала трійку, але ж я хочу, прагну вчитися, іншої для себе перспективи не бачу, по-іншому не розумію свого життя...

Тут він її обірвав.

— Ото й погано, що так. Погано, що, крім інституту, ви не бачите іншої для себе дороги. — Гелій Іванович зупинився, стояв, спираючись на сучкуватий ціпок. — З цього приводу, Ганно, багато говорено. Не ви перша, не ви, мабуть, остання.

— Від того мені не легше, — ображено кинула Ганна.

— Я зовсім не втішаю вас. Більше того: не зможу вам допомогти.

— А я і не прийшла просити. Просто згадала...

— Не гарячіться, дайте мені висловитися до кінця. Коли я побачив вас уперше, отут, на цих схилах, і коли ви розповіли мені свою біду, то зрозумів: ви — сильна дівчина.

— Навіщо ви це говорите? Яка в мені сила?

— Зачекайте. Я знав чимало людей, що ховалися, крилися у скруті, а потім чинили дурниці. А ви понесли свій сум, свою біду на люди, отже, ви сильна.

«Я також вчинила дурницю», — хотілося сказати Ганні.

— Хочете, розповім історію однієї людини? — вів далі Гелій Іванович. — У ній нічого особливого, хіба тільки те, що ця людина нині відомий учений, великий спеціаліст. — Він помовчав, збираючись з думками.

— Та людина працювала і вчилася, вчилася і працювала? — з ноткою іронії запитала Ганна. — Чомусь старші у таких випадках завжди посилаються на подібні приклади. От ми, мовляв, наше покоління...

— Ні, Ганно, — спокійно заперечив Гелій Іванович. — Я справді знаю таку людину, захоплений нею... Мені зовсім не хотілося б, щоб ви повторювали той шлях, він був досить нелегкий... Юнаки й дівчата з шкільних, студентських лав ішли у бій. Ішли і часто не поверталися. Ви розумієте, Ганно? Я не зичив би вам такого. Але пам'ятати це треба.

— А та людина — ви? — раптом запитала Ганна.

— Ні. Але я її добре знаю. Люблю.

Вони підійшли до низенької, поїденої іржею залізної огорожі, за якою майже не видно було могили, тільки вросла в землю плита і невеличка, похилена стела свідчили, що вона колись тут була. «Генерал-майор інженер-

них військ», — прочитав Гелій Іванович. Прізвище покійника було збито, лишилися тільки роки народження й смерті — вони стосувалися десь середини минулого віку.

— Ті, хто вибрав місце для цієї могили, — сказав у задумі Гелій Іванович, — і не гадали, що життя колись підступить так близько. — Він не докінчив, раптом схопився за огорожу.

— Що з вами? — стурбувалася дівчина. — Вам погано?

Запорожець мовчав. Лице його пополотніло, очі зімкнулись, пальці вп'ялися в поіржавіле залізо.

— Я збігаю за «швидкою», — бентежилась дівчина. — Тут недалеко дорога.

— Уже, Ганю, уже... відпускає, — зітхнув і випростався. — Отаке, бачте, наше життя, — сказав і ніби усміхнувся. — Наче й чоловік як чоловік, а схопить раптом... Війна, дівчинко, фронти...

— Ходімо звідси, — сказала Ганна. Її справді охопив острах, і вона прагнула швидше, скоріше вийти до людей.

— Ходімо, ходімо, — тихо сказав Гелій Іванович і поволі рушив стежиною. — Так ми з вами і не поговорили як слід, — промовив з жалем.

— Нічого, — заспокоїла, — ще буде час.

— Авжеж, авжеж...

Увечері, сама того не помічаючи, як це сталося, Ганна опинилася на масиві. Старий маршрутний автобус довів її до околиці виселка, під самісінький ліс. Постояла, поки гурт пасажирів розтанув у сутінках, і неспіхом пішла ще не впорядкованою, вибоїстою вулицею. Дивно, ніколи не була тут такої пори. Розливи вогнів, музика з розчинених вікон... Десь тут і її будинок. Споруда, в якій частка її праці, де знайшла церших — не шкільних уже — товаришів.

«Котрий же? Цей чи той, далі?..»

Підійшла, стала під будинок, пильно вдивлялася в чужі вікна. Легкі занавіски, штори, де яскраве, а де притемнене світло... «Це він, он і кленок на розі... Може, зайти, сказати: «Добри вечір! Я будувала цей дім, ось тут, і тут, і тут сліди моїх рук...» Якесь незбагненне хвилювання нараз охопило Ганну. «А й справді, я ж будувала цей дім... Принесла людям радість... Вони про це й не здогадуються...»

Кілька молодиків, побренькуючи гітарою, наближалися тротуаром, і Ганна одірвалася від думок, рушила далі.

Неподалік, яскраво освітлена, стояла школа. «Таки закінчили, встигли», — подумала. Попід парканом пройшла до входу, хвіртка була незачинена, і вона завернула на шкільне подвір'я. Асфальтовані доріжки, спортивний майданчик... А недавно, зовсім, здається, недавнечко тут було захаращено, гули машини, несло гарячим асфальтом... Над парадними дверима висів транспарант: «Ласкаво запрошуємо».

Ласкаво запрошуємо. Її це вже не стосується, її шкільні літа відшуміли, одлетіли журавлиними ключами.

Збоку стояла лавка, і Ганна сіла. Завтра тут малиново заллються дзвоники, класи наповняться гамором...

Життя не стоїть... Воно не зважає на тимчасові незгоди. Це вона збагнула, пізнала ціною хоча й невеликого, та власного досвіду. І завтра вона так само піде. Піде до друзів, до колективу. Завтра у неї серйозний екзамен. Екзамен на зрілість, на право зватись Людиною.



## В ОЧАХ ДИТИНИ

*Триптих*

— Тату, чи буде війна?

Це питає мій син. Йому одинадцять. Ми блукаємо густим листопадом, під ногами шелестить черленої одяг дерев, терпко пахне осінню, а малому нетерпеливиться: чи буде війна. Туго зведені брови, ув очах зовсім не дитяча зажура...

Що йому скажеш?

Десь за містом вишугує в небо літак, лунко рве пуповину, що єднає його із цим світом, обіч, дорогою, мчать у шаленім перегоні машини, ревуть сталевими своїми грудьми, хтось наспівує зовсім недоречно зараз, просту до наївності дитячу пісеньку.

Що йому скажеш?

Думаю про химерність людського життя, про його фантастичні злети й падіння, про правду і кривду, що й досі йдуть поруч, про те, що в середині нашого віку мільйони й мільйони дітей вмирають голодною смертю...

В ім'я чого живеш ти, людино? Для чого множиш свій рід, коли не даєш йому найпростішого?

Спогадується, роз'ятрює душу пережите, звідане, бачене...

Війна. Північно-західний напрямок. Наступ. Якесь село на обох берегах невеликої річки. Власне, села вже нема, zostався тільки, на мові військових, населений пункт. Село спалене, розбите, зруйноване. Його розтягли на блівдажі, на землянки, ходи сполучень, бо ґрунтець болотяний, нетривкий.

Просуваємось уздовж річки, долиною. Б'є артилерія, фуркочуть осколки, густо чешуть укриту брудними снігами землю кулеметні та автоматні черги.

Селян так само не видно. Вони розбрелись, розповзлися по довколишніх лісах, урвищах, хуторах. Лиш подекуди промайне зачовгана кожушина. Кожушки помагають солдатам — порякують ранених, підносять снаряди. Дехто так, просто вештається, ще інші шукають в нас захисту. Покрикуємо на них, що уб'є ж, серед них уже й справді є жертви, та на те не вважають.

Вириваємось уперед, за нами лишається ще кількадесят метрів одвоєваної, визволеної цієї землі, та щільна

завіса вогню перепиняє наш рух. Падають один, другий... Хтось стогне... Попереду якась халабуда, якийсь, певне, захисток. Увалюємося туди, одхекуємося.

— Дядю, чи скоро це страхіття закінчиться?

Голос дитячий, тремткий.

Страхіття!

Ім, що принишкли отут, поховалися од війни, — по вісім, по десять років. Питаю, мабуть, той, котрому вже з десятирок.

Чи скоро закінчиться страхіття?

Відкіль йому знати це слово? З яких казок-оповідок? Дістаємо по грудочці цукру зі скупих наших НЗ.

— Натє поласуйте.

Не розпитуємо, де батько-мати і чому полишили малих, що робитимуть самі, бездоглядні, — нас, як і їх, тої миті бентежило, певне, одне: коли все це скінчиться? Бо й ми, як і діти, були у владі війни, бо й нам було, зрештою, ненабагато більше, ніж їм, бо й наші перші життєві стежки лягали крізь вогненний вир.

Чи скоро закінчиться страхіття?

На мент перестало гателить снарядами, на мить при тих реквієм куль, і ми вискакуєм з захистку, пригинці мчимо вперед. За нами знову метри, десятки метрів скорпаної землі, за нами деревця, куштики, згарища, а услід нам напевне дивляться чиїсь злякані очі.

Очі дітей.

В шаленім клетоті дні. Війна наближається до кінця. Ми в Естонії, ми щойно ступили на її землю. Тліють згарища хуторів, палають села, багрянцем горять ліси...

Невеличка залізнична станція Виру — десь за Псковом, південніше Чудського озера. Взяли його, цей ще один населений пункт, надвечір, коли за лісами й мочарами, за широкими в сизуватім вересковім суцвітті галявами дограв день. А може, то були просто заграви...

Ми знали, що на станції ешелони бранців, тому й поспішили туди. Порвані снарядами колії, глибокі вирви, чорні, немов очі незрячого, отвори вікон.

Ешелон — у тупику. Ми побачили їх, ті «теплушки», в яких звичайно перевозять худобу, ще здалеку. Біля них уже вештались люди, щось гукали, кудись показували. Потім з'ясувалося: показували, куди втекли німці.

Забачивши нас, бранці висипали з вагонів — хто біг назустріч, хто стояв, плакав, обнімав такого ж, як і сам,

бідолаху... Жінки, дівчата... І, звичайно ж, діти. Вони гу-  
лилися до матерів, налякані війною, боялися й нас, своїх.  
Дівчатка й хлопчики. У хусточках — непраних і виляня-  
лих, таких само платтячках, у картузиках чи й так, з не-  
покритими голівками.

Дівчинка стояла оддалік. Акуратно зашнуровані чере-  
вички, панчохи з дірочками на гострих колінцях, коро-  
тенька спідничка і бахмата, завелика на її зріст кофта.  
Вона не плакала і не раділа, наче була байдужа до всього,  
що творилось довкола.

Я підійшов до неї. Плечі її зсутулились, ніби мала  
ждала удару, а очі... Я ніколи більше не бачив таких очей.  
В очах дитини було стільки смутку і осуду, ніби вони вві-  
брали в себе горе всіх дітей світу. Я жахнувся. Коли б  
вона плакала, коли б проклинала — мабуть, легше було б,  
аніж од того її мовчання. Здавалося, дівчинка говорила:  
навіщо ви, дорослі, все це затіяли? Навіщо пустили нас на  
світ, обіцяли і сонце, й роздолля, й веселощі, а тепер мо-  
рите голодом, убиваєте? Хіба ми винні, що ми малі і не  
можем, як ви, себе захищати?..

Мить, яку ми стояли віч-на-ніч, яку дивились одне  
одному в очі, сказала більше, ніж усі попередні розмови.

...Вона й досі стоїть переді мною, та дівчинка, стоїть  
і питає: «Навіщо?»

В Освенцімі, рукотворному земному пеклі, де нині му-  
зей жертв гітлеризму, є експонати, при огляді яких у жи-  
лах холоде кров. На одному із стендів — сотні дитячих  
іграшок, речей, що належали дітям. Зубні щіточки, м'ячи-  
ки, скакалки, ляльки... Дітей, як і дорослих, дурили, ка-  
зали, що везуть їх просто в інші, не прифронтові місця,  
де їм буде добре, спокійно. Діти вірили, брали з собою  
улюблені речі, а потім... хоча й потім, коли їм ставало все  
зрозуміло, вони не цуралися своїх ведмедиків, окастих,  
з густими рум'янами ляльок, возиків, машин... Дивлячись  
на них, вони, певне, згадували затишні домівки, вазони  
на вікнах, до яких їх, малюків, не допускали дорослі, зга-  
дували веселих зайчиків на стінах, лоскотне проміння  
крізь шиби... Пригадувалися їм рідні вулиці, скверики,  
друзі, — хоч вони ще й не розуміли, що таке дружба, —  
хлопчики й дівчатка з сусіднього будинку чи двору... І це,  
мабуть, було найстрашніше — вірити в життя, у людей,  
любити їх і од їхніх рук, з їхньої волі вмирати, ще не

збагнувши — чому, за віщо, для чого... Це, мабуть, найбільший злочин у світі.

...Лежать там ганчір'яні ляльки. Ляльки, які діти робили в неволі: голодні, холодні, в постійних обіймах смерті.

Фото: щойно привезені до табору жінки — за їхні спідниці злякано тримаються діти; хлопчики й дівчатка в смугастих тюремних халатах за колючим дротом — вони з надією дивляться кудись перед себе на «волю»; дівчинка, що закачала рукав, оголивши витаврований на тілі номер; група дітей, попереду — хлопчик у коротеньких штанцях, черевиках, на які посповзали задовгі, мабуть, дівчачі панчохи, у картузі, що наліг йому мало не на самісінькі очі... Хлопчик спирається на палицю, він не може стояти, він голодний, він обезсилів, очі йому позападали. Хлопчина хоче їсти. На грудях у нього висить кварта. Порожня жерстяна кварта.

Як і дівчинка з Виру, малий дивиться на світ насторожено, з осудом, ніби записує: «За віщо? Хіба ми винні?..»

«Діти були напрочуд гарні і такого чудового складу, що це аж надто контрастувало з їхнім лахміттям. Це було в половині жовтня 1944 року. Діти помітили дим із труби і зрозуміли, що їх ведуть на смерть. В дикому переляку вони почали метатися взад і вперед по двору, тримаючись за голову...»

«При «селекції» дітей есесівці піднімали дерев'яну жердку на висоту 1,2 метра від підлоги. Всі діти, які проходили попід жердкою, відправлялися на спалення. Знаючи це, маленькі бранці витягували якомога вище свої голівки, аби таким чином потрапити в групу живих...»

Так свідчать очевидці. «...Аби потрапити в групу живих...»

Вулицею, що вривається в містечко з неосяжного цілинного степу, біжить дівчинка. Ще зовсім рано, ми ждемо автобуса, і поява в такий час дитини, її збентеженість насторожують нас.

— Що трапилось, дівчинко?

— Мамі погано... У неї... серце... — каже відсапуючись.

Розтріпані кіски, зім'яте платтячко, втомлене личко. Мамі погано!

— Куди ж ти біжиш?

- До медпункту.
- Це далеко?
- Далеко.
- Чому ж ти? А де батько?

Лице дитини ще більше хмурніє, в міжбрів'ї глибшає складка, і дівчинка намагається перевести розмову на інше.

- Не знаєте: скоро автобус? — позирає на шлях.

В очах дитини бентега в'яжеться з болем. Пам'ятає вона свого батька чи ні? Що з матір'ю, де надірвала вона своє серце?.. Чому за все це має терпіти дитина — недосипати, тривожитись, бігти такої рані шукати рятунку?..

Чому?!

Ми блукаємо багряним осіннім парком. Тихо сиплеться листя, і малюки збирають його у великі гарні букети, на дитмайданчику вереск і сміх... І десь неголосно награв спідола... А мені все вчувається: «Тату, чи буде війна?» І в руках у мене газета, де на фото — убиті мати, а над нею дитина. Дитина плаче, великими слізними очима дивиться на мене, на нас, на весь світ і питає: «За віщо?»

Чуєте, люди?

## НІЧНА ЗЛИВА

Він приходить до мене щоночі, коли все облягає, мовкне, і тільки світло в моєму вікні та ще, може, далекий гул літака, що вряди-годи пролітає над нами, нагадують недремність людського буття,— приходить, важко схиляється на підвіконня.

— Сидиш?

— Сиджу.

— А щось путнє курити у тебе є?

Сідаємо у веранді чи й просто на призьбі, палимо. Розмова, буває, не клеїться, часто ми так і розходимось, ні про що толком не поговоривши, але для нього й те важить, що з ним розділили нічну його самотину.

Іноколи він приходить напідпитку, довго пробачається, виправдовується.

— З добра, думаєш, випив? Моя знов починає... Не вгамониться ніяк.

У селі відомі такі їхні стосунки, і, природно, одні, хто ближче знає Мирона, співчувають йому, інші, кому свого часу він у чомусь насолів, тішаться, кепкують з химерної Горбатюкової долі.

А «солив» Мирон щедро! Не було для нього ні брата, ні свата,— всіх під одну гребінку чесав. У тридцяті, в колективізацію, головував у сільраді — всього бувало. І зачиняв дядьків, котрі противились новому, і погрожував, і розкуркулював — бувало, справедливо, а траплялося й так, за одним махом...

Слухаю його, дивлюся на роками зсутулені плечі, з-за яких зовсім-зовсім мирно витикається дуло мисливської сторожівської двостволки, згадую раніше про нього чути, і якимсь ніби не віриться, що цим чоловіком, оцими руками творилося те, що зветься нині історією.

Хіба що очі ще свідчать про колишні Миронові і силу, і владу, і неабияку волю. Не можна спокійно глядіти в них, у ті очі. Повиті поволокою літ, по самісінькі вінця налиті смутком, життєвою втомою і простою життєвою мудрістю, вони, здається, ще готові метати іскри, вергати блискавки. Дивно, як природа нерівномірно розподіляє внутрішні сили людини.

Ніби їм, очам тим, ще світить та й світити, наче не він, Мирон Горбатюк, колишній комнезамівець, третій життєм чоловік, владає ними, а вони — ним.

— Важка, скажу тобі, штука — життя, — скрушно мовить Мирон. — І, повіриш, як мені не доводилось, як не бувало сутужно, а ремствувать на нього не ремствую.

Десь, поки що здалік, гуркочуть громи, малиново спалахують блискавки, і Мирон, не прощаючись, не побажавши мені спокійної ночі, іде.

Знаю: він ще повернеться. Обійде сторожівські свої володіння і добрим привидом вирине з темряви, стане біля вікна — цікавий до нічних моїх клопотів. Повернеться, бо нічого немає в світі страшнішого, як людська самотинність.

Гроза насувається, гуркоче ближче.

Минає півгодини чи, може, більше, і з-за хати, з-за бузкової гушавини, що плететься од воріт понад стежкою, чуються кроки.

Мирон ступає важко, неспішно.

— Злива, мабуть що, буде, — спиняється під вікном.

Якусь хвилину дослухаємось гуркоту, затим Горбатюк обзивається знову:

— Вам, городським, воно ніби й однаково — ідуть дощі чи не йдуть. Не любите ви, коли ллє. І снігу не любите.

— Чому ж?

— Хто вас знає — чому, а от же не любите. Хіба раз, буваючи в місті, чув, як нарікаєте. Вам аби все чисто, сухо... гладенько... А того не примічаєте, що без дощу та снігу безхліб'ям пахне.

Слухаю не перебиваючи. Знаю добру, хоч і сувору Миронову вдачу, провів не одну з ним у розмові годину, все ж не думалось, що душа його після всіх отих життєвих незлагод така ще чутлива і навіть ніжна.

— А я люблю, — веде далі Мирон, — люблю, як гримить, блискає... Бурю люблю. І вітер. І знаєш, чомусь мені до душі осінь. — Він спроквола знімає рушницю, ставить до стіни, дістає кашук.

— Так ото, кажу, восени мені якось ніби аж краще. Земля багатша тоді. Не пустоцвітом багатша — добром.

Садом пронісся вітер, жбурнув листям, зашелестів на вгороді. Горбатюк умовк, наче прислухався до того шелесту, лице його, освітлене кімнатною лампою, ніби пересмикнулося, затим заспокоїлось, стало, як і досі, сумирним, замисленим.

— Гарно тепер, — мовив, усе ще дивлячись услід вітрові. — Що на полях, що в лісі — гарно.

Я навіть не гадав, що нічна гроза може розбудити

в ньому такі почуття, такі настрої, видобути з тайників шкарубкої Миронової душі високомовні слова.

— От хоч вір, хоч не вір, а ніщо мені так не любе, як оце листя... Не можу забути його запаху.

— Що ж у нім незвичайного?

— Для тебе, може, й нічого.— Мирон скрутив цигарку, однак не припалював.— А якої ще треба незвичайності, коли чоловік, можна сказати, воскресав... оживав із мертвих і перше, що він чув, терпкий запах листя... Я так зрадив тоді! Віриш: лежу, сил немає, щоб підвестися, а все гребу під себе, гребу листя. П'янить мене од нього, голова паморочиться, а гребу...

Він був месником. Війна застала його, колгоспного вожака, за жнивими, хліборобськими клопатами. І саме йому, Горбатюкові, довелося палити жита й пшениці, яким так радів, якими гордився, гнати у далекий світ худобу, знаючи, що не дійде вона, загине в дорозі, руйнувати власноруч зведені ферми, рвати греблі й мости, аби не дісталися зайдам...

І так — понад три роки. Інколи йому хотілося забути, переселитися в інший, спокійніший світ, де б не було війни, убивств, знущань, рабства... Та траплялась нагода, і він знову йшов, їхав, повз па стрічу зі своєю смертю, долав її, і те додавало йому свіжих сил.

Понад три роки! Серед друзів, побратимів і серед недругів, серед тих, кому він свого часу «солив», з ким настирався. Важко було. Він посивів, закам'янів душею, тільки й лишилося в ньому що почуття помсти й зневаги.

Восени сорок четвертого їхній загін оточили. Це сталося в невеличкому лісі, в гайку, що острівцем золотів оддалік, у полях. Вони приткнулися там випадком — стали переднювати. Хто їх вистежив, хто доніс — невідомо, але надвечір опинились в оточенні. Спершу гамселили мінами, затим...

Одбивалися — як могли, чим могли. Більшість їх полягла... А він... його спершу поранило, потім контузило, а далі не пам'ятає. Краєм свідомості тямить, що кудись повз, кудись провалився...

Дві доби шукали його — бодай мертвого — і даремно. Зник чоловік, наче й на світі не було. Лиш третього дня пастухи знайшли у тому ж таки гайку. Горбатюк лежав у висхлій криниці, під корчами, під гіллям, під палим осіннім листям...



— Так зрадів тоді... Та все гребу до себе, гребу...

Гроза насувається, вітер шугає в галуззі, скубе з нього листя, мотає напівголим верхів'ям.

Біля крамниці щось грюкнуло, і Мирон, цього разу таки побажавши мені «на добраніч», почвалав туди — в темряву, в ніч, у грозу.

Незабаром хлинула злива, зашуміла бур'янами, туго вдарила цівками в землю. Обізвалися перші півні, і дивно було, і незвично чути їх серед нічної зливи, ніби обзивалися вони з якогось іншого світу, мирного, супокійного, де не існує війн, де немає ворожнечі, де людська доля так не подібна до Горбатюкової.

Уявив його зараз, впочі, під час зливи, як сидить десь у затишку з непокійними своїми думками, сидить, зіпершись на стару-престару, нікому не страшну вже мисливську рушницю, і сягає думкою всюди, де тільки носило його, спогадує добре і зле, що випало йому на віку.

...Ось стоїть він, голова того ж, повоєнного тільки, колгоспу, мічений осколками і кулями, латаний-перелатаний,— стоїть перед партійним судом, який — після всіх його заслуг і помилок, після доган усних і писаних, «з занесенням» і «без занесення», — після анонімок, відкритих заяв і сімейних чвар,— виключає Горбатюка з своїх лав. Стоїть сивий, обвітрений, мічений осколками і кулями, громами обпалений і не проситься — ні! — спокійно, з гідністю мовить: «Карайте як хочете, чинив я з власної совісті».

Він залишився таким же, як був,— непокійним, нетерпимим до зла і неправди, готовим битися з ним до останніх зусиль. І настав його — чи тоді, після того випадку, чи зараз — на чолі колективу, він робив би так само. Так само, не дивлячись на «вказівки», видавав би на трудодні, сіяв би те, що вважав за потрібне, що родить на їхніх землях, садив би ліс на невіддях, як посадив і тим переповнив чашу чийогось терпіння.

Він лишився таким же.

За кілька літ по його осуду було узаконено і лісові смуги, й насадження, однак той, чию чашу терпіння переповнив Мирон і хто покарав його жорстоко, бездушно, не визнав своєї помилки, не вибачився. Може, він і досі десь вершить чиїсь долі, а може, забутий, доживає віку, може, кається, може, ні — то не має ваги, життя перетре-перемелє і його, і насліддя його нерозумності. Горбатюки ж невмирущі. По них зостануться діла, які творили вони,—

хай і з помилками, та з душею, з велінням власної совісті.

Злива бурхає, піниться, закипає при землі — на стежках, на дорогах.

Спить село, жде третіх, ранкових, півнів.

Тільки йому, Горбатюкові, ніяк не годиться спати, бо він на посту. Хай незначному, малому, а все ж на посту. Бо не може він спати, коли вітер, і буря, і злива, які так любить, у які так закоханий і які додають йому свіжих, незістарених сил.

Бо він ніколи не спав, як над землею гриміло та блискало.

## ВОСЕНИ, КОЛИ ПАДАЄ ЛИСТЯ

Цю історію — не називаю її трагічною, бо немає слова, яке б одразу визначило увесь її зміст, — історію цю можна розпочати звичайно: було тоді-то й тоді, там-то й там. Вона справді має свою адресу, але не будемо доскіпливі: яка різниця — де? Важливо — чому? Задля чого?..

А все-таки сталася вона першої воєнної осені в містечку, яких багато, які нічим особливим ніби й не виділяються, хоч, побувавши в них одного разу, спогадуватимеш потім усе життя. Це могли бути Корець, Острог або Дубно, але неодмінно з якимисьь древніми спорудами — замком чи фортецею, білостінними церквами і соборами; і щоб стояло воно, те містечко, на перехресті доріг, було трохи торгове чи ремісниче. Інакше-бо не привабити йому жадливих до людей і до діла нащадків Мойсея. А їх жило в тім містечку, мабуть, кількасот — кували залізо, кравцювали, шевцювали і, звичайно ж, торгували. Були чесні, мешкали-бо здавна, люди знали їх ще од якогось коліна, знали, хто чим живе, дише, і тому поважали, разом ділили і горе, і радість.

На початку війни, поки можна було, частина цих мешканців зникла — виїхали чи десь розбрелися по навколишніх селах та хуторах, але більшість не встигла і тепер разом з усіма розплачувалася життям. На людей робили облави, їх — малих і великих — розстрілювали під старими фортечними мурами або живцем заривали у глинищах.

До приходу німців Софія працювала в аптеці провізором. Вона з'явилася в містечку недавно, тому ніхто ладом нічого про неї не відав. Знали, що чужа, приїжджа, а яких батьків, якого походження — хіба не все одно. Коли що й непокоїло в ній, надто хлопців, то хіба врода. Коли справді є в дівочій красі щось чарівне, незвичайне, то Софія мала ту силу. Важко було визначити, чим вона більше вабила. Певне, очима, в міру великими і без міри гарними, чорними. В тих очах, чомусь завше смуткових, як у бездонній криниці, вдень і вночі світилися зорі. Мабуть, саме вони, оті зорі-зірниці, й причарували Хельмута Франка, офіцера німецької армії, одного з репрезентантів «нового порядку» в містечку. Та як би там не було, якими б душевними порухами не керувався Франк, а раз стрівшись з тими очима, — потонув у них навіки. Він міг висунути

ті криниці, лишить замість них дві зяючі дірки, в його власті було звалтувати, убити, повісяти, зрештою, закопати живою дівчину, до цього, власне, Софія й приготувалася, побачивши в своїй кімнаті офіцера окупаційної фашистської армії, проте все сталося інакше.

— Не бійтесь, я вас не чіпатиму,— запевнив офіцер і застеріг:— Тільки не здумайте тікати... Живіть тут. Прошу вас...

Він просить! Софія слухала й не вірила сама собі. Він, офіцер, окупант, в руках якого і влада, і сила, просить її, беззахисну дівчину, нікуди не виїздить, не тікати, жити тут, у містечку, де постійні облави, допити, розстріли, де смерть майже щодня справляє своє криваве весілля. Що йому треба? До чого ці слова, навіщо вся ця комедія?

А він приходив, мовби й справді на любовне побачення, стиха і з якоюсь ніби журбою розповідав про себе, свою самотність... І дивився їй в очі. Що шукав у них? Розради своєму смуткові? Взаємності?.. Хіба могла вона на це піти, згодитися? Вона, дочка племені, кров якого лилася ріками, сутність якого стояла поза законом. Вона ненавиділа його смертельною зненавистю, ладна була вбити, задушити, хоч ніколи не робила нікому зла, і якщо й сиділа в одній з ним кімнаті, то лиш до пори, до слухного часу.

Вже й люди почали нарікати на неї, показувати пальцями, а Софія... Що могла вдіяти? Кам'яніла, як він приходив, вдавала, що слухає, а сама витала думками шляхами-дорогами, наче виглядала, хто б прийшов, захистив, визволив...

— Не розумієте ви мене,— скаржився офіцер,— не хочете розуміти... Звичайно, я німець. Окупант. Але й німці в різні, зрозумійте, Софіє,— умовляв її.— Невже ви гадаєте, що всі з власної волі...

— Так не вбивайте, коли не з власної! — таки не стерпіла Софія і гірко заплакала.

Він не втішав її. Мовчав, несперечливо кивав головою і дививсь у вікно. Там, за тоненькими прозорими шибками, вже скрадалися сутінки, плуталися у вишняка. «Не вбивайте, коли не з власної!..» Вдома у них, у Верхній Сілезії, в такому ж, як і оце, містечку, теж під вікнами вишні. Їх посадили на честь його, Хельмутового, народження. Ще під час тої, першої, що забрала у нього батька, зробила його напівсиротою. Він поліг десь отут, на цій вишняковій землі, на землі далекої, незрозумілої України. Хельмутові тоді минуло лише десяток літ. Пізніше, коли

виріс, його погляд постійно повертали на Схід, йому безперестанно тлумачили, що там, за Дністром і за Бугом, — вбивці його батьків, співвітчизників, що там його простір, його багатства, його майбутнє...

Він любив стояти а чи сидіти під тими вишнями. Вони нагадували про батька, повертали до любого, неповторного дитинства, коли не треба було думати ні про якийсь життєвий простір, ні про вишні в чиемусь саду, ані про сльози коханої... Любив. Але роки все більше й більше оддаляли його від домівки, од батькових вишень, водили не знаними досі дорогами, аж поки не забувся, не вивітривсь запах своєї оселі, материнських рук. Їх заступили казармений сморід, терпкий присмак казенщини. Не помітив, коли це й сталося. Коли з нього, мрійливого хлопчика, виріс солдат великого рейху...

І от — виношена в злих подумах Україна, якесь містечко з старовинними вежами, чужа оселя... тяжке ридання чужої, не знаної досі, але омріяної в години просвітку дівчини... І чужі за вікнами вишні... Може, це й є життя? Щастя солдата, переможця. Переможця?! Так чого ж він стоїть, церемониться з якимось дівчиськом? Чому вона не падає перед ним, не стає на коліна, не благає пощади? Чому зухвало кидає йому в очі такі слова? Чому? Чому? Чому?.. Чи не пора схаменутись? Як він смів допустити, щоб якесь дівчисько на нього покрикувало? Він, офіцер непереможного вермахту, представник вищої раси...

Того вечора Хельмут пішов раніше, ніж звичайно, пішов, не попросившись, не сказавши ні слова. Кілька днів його не було, і Софія з тривогою ждала, що от-от за нею придуть і тоді всьому кінець. Часами вона картала себе, що не скористалась можливістю, не випросила в офіцера порятунку. Адже він допоміг би, він не такий, не фашист, співчуває їхньому лихові. Мабуть, коли б його воля, то не було б у містечку цих розстрілів. «Німці є різні...» Він солдат... Невже справді він її любить? Але ні, ні! Вона не має права про це навіть думати. Він — ворог, офіцер ворожої армії, що прийшов грабувати, гвалтувати, вбивати... Однак він не такий... Давно міг зробити з нею що завгодно, але ж навіть рукою не доторкнувся грубо, обериґав її... Треба йому все це сказати. Коли б він тільки прийшов, коли б...

Вони зустрілись на вулиці. Схоже було, що офіцер на неї чкав.

— Ви, мабуть, на мене образились? — запитала Софія.

— Яке це має значення? — з сумом сказав Хельмут. Вона поверталась додому.

— Можна, я вас проведу? — попросив він.

Софія зашарілася.

— А що скажуть ваші друзі... ваше начальство?

Він помовчав.

— Я радий, що ви зрештою заговорили зі мною людськи, — відповів перегода. — А що скажуть мої друзі, моє начальство — байдуже.

В його словах пробилась нещирість. Софія відчула її, але не подала виду, і Хельмут вів далі:

— Важливо, що є ви... що я вас зустрів, а з ними порозуміюся.

Насправді ж було не так, і саме про це подумалось Хельмутові. Насправді йому вже не раз натякали — спочатку жартома, а останнім часом і всерйоз — на сумнівні зв'язки з місцевими, зокрема, з нею, Софією, кому давно належало гнити десь у ямі. Натякали і гудили за безхарактерність, грозили розжалувати, перевести в штрафні. Хельмут все частіше ловив себе на думці, що навіть це для нього не страшно — страшно втратить, загубити її, знайдену у війні. Про це він не говорив ні їм, ні їй, ні навіть собі, це було святинею, таємницею, в яку інколи й самому не вірилось.

Того вечора вони довго ходили. В тривозі облягалось містечко, сипав зорями серпень, десь із полів, з недалеких лісів несло пахощами запізнілих жнив, різнотрав'я, — життя йшло своїм трибом, незважаючи на війну, розстріли, смерть. Вони ще ніколи отак не ходили, вони й не любили це у житті, тому це, перше невідоме чуття, що так зненацька ввірвалося в їхні душі, паморочило, п'янило. Софія ненавиділа себе, готова була піти геть, щоб уже ніколи до цього не повертатись, однак те невідоме, що весь цей час розгоралося в ній, розгоралося поза її розумом і волею, тримало пупко, не відпускало ані на крок.

— Я люблю вас, Софіє... Люблю... — шепотів Хельмут, а їй здавалося, що над нею громи гримлять, що весь світ чує її слова, її сором.

Їй було соромно. За себе, за тих, що полягли невинною смертю і ще поляжуть, за людей, серед яких жила, за землю, якою ходила.

— Вам тільки здається, — мовила, аби не мовчати. — Ви не можете... — хотіла сказати «любити», але слово застрягло в горлі. — Не маєте права...

— То інша річ, що не маю права. Але можу!.. Люблю!

— Я ваш ворог, людина іншої крові.

— Не треба, Софіє... Повірте.

Вони були на околиці містечка, де починались поля, пахло стернею і пізньою яровиною. Для них не існувало нічого, окрім землі, якою ішли, рясих зоряниць, споришу, що м'яко вистеляв їм дорогу, і сумовитого крику одинокого перепела.

— Що ж далі? — запитала не то себе, не то Хельмута.

Справді, що ж далі? Іти вперед, в невідоме, яким би воно не було, чи вертати назад, на осудливі очі людей?

— Чим це скінчиться?

Він так само думав над цим, думав не раз, а от відповіді так і не знайшов. Чим це скінчиться? Розжалуванням, штрафною ротою... Аби не смертю. Вмирати він не хотів. Він ще не жив, не бачив життя, він лише починає його... Хто вигадав оці війни? Навіщо? Війни за сотні й сотні кілометрів... Заради чого, навіщо прийшов він у цю далеку країну, країну вишневих садів і степового роздолля, і приніс сюди жах? Чого їм бракувало удома?..

— Довкола в лісах партизани... — В її очах, мов у бездонних криницях, відбивалися зорі. Їх було безліч, сяйво їх зливалось усупіль, і Софіїні очі палали тривогою, благанням і ніжністю. Хельмут уперше побачив у них себе, свій неспокій.

— Вони не розуміють мене... партизани, — покрутив головою. — Надто великий наш гріх.

— То утечімо.

— Куди? Всюди війна. Всюди чатує смерть.

— Я переконаю їх, що ти чесний. Це ж правда, Хельмуте?

Вона вперше назвала його ім'я. Воно прозвучало шепітно, ніжно, як подих вітру над стиглим житом. І саме тому, що це було вперше і, може... може, востаннє, — Хельмут не посмів криводушити, скрушно повертів головою.

— Я, Софіє, солдат.

Дівчина дивилася на нього великими від жаху очима. Здавалося, вона заціпеніла, хоче щось сказати і не може.

— Але я... руки мої... Ти ж бачиш...

Так, у містечку про Франка ходили дивні чутки. При езекуціях він не з'являвся, поводивсь лояльно... «Німці теж різні бувають...» Тож і здалося, що він, оцей, саме

з тих, котрих хоч і менше, але які є, яким можна повірити. Здалося...

Софія зрештою опанувала себе і, не говорячи більше ні слова, тихо пішла додому. Він проводив її, намагався щось говорити, а їй одно не виходило з голови: «Я — солдат...» «Я, Софіє, солдат...»

...А час минав. Фронти просувалися все далі на схід. Зрештою, вони оддалились настільки, що містечко стало глибоким тилом.

Як і слід було чекати, поведінка Хельмута Франка занепокоїла начальство. І воно не забарилось виявити своє невдоволення. Звичайно, все могло бути значно простіше. Софію могли схопити і що завгодно з нею зробити. Але ж погані та армія, те начальство, які не виховують солдатів.

Хельмутові наказали розстріляти Софію власноручно. Оберігав її, тож сам і розправся. Вона-бо остання з тих, вона — поза життям, поза «новим порядком»...

Це сталося увечері тої далекої осені. Вони сиділи у старій, пропахлій цвіллю, димом і людьми винарні й пили. Пили за успіхи, за «бліцкриг» і, звичайно ж, за нього, за фюрера... Хельмут уже знав про наказ, про нього знали усі і, випивши, кепкували з легкодухого друга. Аби не слухати того базікання, зіслався на втому, пішов. Він довго блукав принишклим містом. Він не був п'яний, але те, що коїлося з ним, було сильніше, ніж алкоголь. Воно паморочило спраглий мозок, в'ялило серце... Завтра він повинен... повинен... Хельмут навіть не наважувався вимовити того, що він «повинен», воно не бралося його голови, розуміння, свідомості. Чому повинен? Кому — винен, перед ким? За віщо?.. Завтра, в неділю... Кілька разів він підходив до Софіїного вікна — спочатку там світилося, а потім згасло, взялося ніччю, — але не наважувався ані зайти, ані постукати. Що він скаже їй? Що завтра... Ні-ні! Чи, може, що згоден тікати? Але ж утекти йому не дадуть. Усюди війна, смерть... Усюди за ним чатують, чатують навіть тепер, нині, от зараз, коли він у нестями блукає вуличками цього проклятого містечка.

Ранок не приніс нічого нового. Була неділя. Над старим, трухлявим осокором, що подекуди ще проростав пагінням, з галасом вилося вороння; сонно пливло, метлялося, зблискуючи на кущах, бабине літо; падало, падало листя...

Хельмут змив з обличчя важке безсоння, довго бризкав студеницею на шию, на плечі, одганяючи млюсть, затим



причепурився, як завжди, і, як завжди перед виходом з дому, перевірів свій парабелум. Все було гаразд. «Вона, певне, вже на роботі.— Годинник показував одинадцятую.— Аптека працює з десятої...»

В аптеці, окрім кількох постійних працівників, не було нікого.

Софія зустріла його насторожено.

— Що сталося?

Він пам'ятав їхню умову — ніколи не заходити до неї на службу, і все-таки прийшов, та, щоб заспокоїти дівчину, усміхнувся. Усмішка вийшла силувана, штучна, Хельмут відчув це і знітився.

— Нічого не сталося,— мовив несвоїм голосом.— День сьогоднішній... гарний... І я вільний...

День справді висонцювався, розтуманювався. Це був один з небагатьох у житті днів, коли під впливом якихось незрозумілих чинників забувається горе і смуток. Вони потім нахлинуть, сторицею відплатять за те забуття, але то буде потім. А нині... нині сонце, мрійливе бабине літо... чорнобривці під вікнами — хто їх посіяв цього жахливого року?.. Пале листя... і щось незбагненне у серці...

— Сходим до лісу. Недалеко. Хоч раз...

Вона червоніла, шарілася перед своїми колегами, та Хельмут на те не зважив: яке то вже мало значення — почує хто їхню розмову чи ні?

— Підемо, Софіє.

...То буде потім...

Узлісся. Шурхіт листя... Великі засмучені очі.

— Ми не повернемось, Хельмуте?..

— Ні, не повернемось...

## НОВЕЛА ПРО ЛЮБОВ

### *Ми ще зустрінемося*

Ми ще зустрінемося, любий. Зів'януть сніги, журавлі повернуться з далекого вирію, принесуть на крилах весну, густим рястом устеляться гаї та байраки, і ми зустрінемося. Ранок то буде чи вечір, на самоті а чи при людях — я вилечу назустріч, обів'ю твою шию руками, хоч раніше не сміла тебе навіть торкнутися, і скажу заповітні слова, яких ніколи тобі не казала і які щомиті готові були зірватися з уст.

Я не знаю, скоро те буде чи ні, — знаю тільки, що буде. Щоднини я виходжу за ворота, і стою, і дивлюсь-виглядаю тебе з далеких, невідомих доріг. Двадцять літ, як вечірню і ранкову молитву, повторюю: «Ми ще зустрінемося».

Пам'ятаєш, де і коли ти сказав ці слова! Мабуть, ні. Тобі, з нерозрадними солдатськими болями-жалями, чи в там коли спогадувати усе сказане. А я пам'ятаю. Пригадую ту осінь, той вечір... Наш останній вечір. Хочеш, я розкажу, який ти був того вечора?

Прийшов тихий, засмучений. Показував якийсь папірець — більше батькам, ніж мені, бо вже й так здогадалася, що сталося. Ми вийшли у садок. Ніч — ні хмариночки. Тільки вітер — ти сказав, що любиш вітряну осінь, — вітер зітхав між галуззям та шукав чогось в опалому листі. Крізь гілля сіяв морок, лягав тобі на лице і темнив його. Тоді я вперше побачив на твоєму чолі зморшку — вона звела твої брови, і ти став ніби суворішим, твої очі, в яких завжди теплів вогник, взялися холодком. Як мені хотілося припасти до тебе, поцілувати ті очі! Прихилилася ж я до яблуні, обняла її, шорстку та студену. Такі вже ми, жінки, удалися: в душі й огонь горить, а зовні — сама байдужість, та й годі.

Ти мовчав. Чому ти мовчав того вечора? Не хотів засмутити мене? Не бажав краяти серця розлукою?.. Ми прислухались до вітру, прислухались до осені, а чули, як високо-високо гудуть літаки. Їх було безліч, грізних невидимих птиць, биттям їхніх сердець виповнювався простір. Мені стало страшно, і я сказала про це. Сказала, що боюся за тебе. І ти підійшов, узяв мої холодні — правда ж, вони були тоді, мов крижинки? — холодні мої руки і довго дивився мені в очі. «Ми ще зустрінемося», — сказав, певне, аби втішити мене. І я відповіла: «Ждати му...»

А літаки все гули та гули, а ніч танула й танула — невблаганно, невтримно...

Уранці село проводжало новобранців. Ще пригадую, як, із батьками прощаючись, трохи одстав ти, а потім доганяв машину... Я стояла оддалік. Хотіла і не зміла підійти, бо ж коло тебе були батько й мати. Зате пізніше, як ви вже поїхали, я сіла на попутну підводу і подалася на станцію. Чи ти бачив мене тоді на пероні? Мабуть, ні, бо ж там юрмилося стільки люду, я була непомітною частинкою натовпу, що ревів, сміявся і плакав, когось кликав і когось проклинав. Як там було мене помітити? Тебе, хоч здалеку, я побачила. Ти виглянув раз і вдруге з вагона — певне, ждав, що я таки покажуся. Я й справді намагалася пробитись до вагонів, але даремно, мене відтіснили убік. Тоді я зняла хустинку, вона затремтіла на вітерці, і хтось із бійців відповів мені — висунувся поверх голів і почав махати кашкетом... Невже ти так і не помітив мене?.. І поїхав засмучений?

Читала я, що в хвилини затишку на фронті солдати люблять спогадувати мирні дні, сім'ю, а хто не мав її — наречену чи дівчину. Це правда, що ви дістаєте тоді фотознімки коханих і розповідаєте один одному, які ми були для вас гарні та милі, які говорили вам піжності? Правда, любий? Скажи!.. І прости мене, і даруй мені таку неуважність: я ж навіть не дала тобі фотокартки на згадку. Бо хіба ж думалось чи гадалось, що наша розлука такою довгою стане?

Двадцять з лишком років я кажу тобі: «Ждучу». Понад двадцять! Уже поодружувалися мої і твої однолітки, народили дітей, уже висохли вдовині сльози і сироти самі стали батьками: уже повернулися навіть ті, кого перестали чекати, а я все виглядаю тебе... Гілка торкнеться об шибку, вітер зітхне у саду, місяць загляне у кімнату — і я вже бентежусь: може, то ти. Може, то ти холодної осінньої ночі стукаєш до когось у хату; може, то ти, важкими дорогами стомлений, скрушно зітхаєш; може, то твоїми очима дивиться місяць, дивляться зорі... Я не маю спокою. Я шукаю тебе всюди і скрізь, я благаю: «Прийди». Інколи мені хочеться гукнути на весь голос: «Світе, верни мені милого! Дай мені спокій!» Я все ще боюся за тебе. Чуєш, коханий? Будь обережний. Я молитиму долю, щоб оберігала тебе, я віддам усе, що тільки маю, аби одвернути небезпеку від тебе. Я вже посивіла, мій друже. Життя, а може, чекання зробили мене одержимою. Скільки

бід валилося на мої плечі, скільки лиха осідало на голову, а я живу, і житиму, і гордо нестиму свій біль і свій жаль. І віритиму: «Ми ще зустрінемось». Ніщо не вб'є в мені цієї віри — ні літа, ані горе чи людські намовляння. Вона сильніша за мене й за тебе, сильніша нас із тобою, коханий. Вона — життя, котре без віри — ніщо.

### *У твоїх очах*

У твоїх очах я бачу муку, кохана. Я дивлюся в них з першої ж миті, як ти прокидаєшся, — дивлюся променем сонця, що будить тебе на світанку, глибиною крилиць, над якими ти нахилиєшся, тихим плесом озер голубих наших поліських, і сльозинами рос, і зірницями неба, і розмаєм квіток... — дивлюся і бачу в очах твоїх муку.

Не треба ні сліз, ні зітхань. Все на світі кінчається. Ранком кінчається ніч, смутком кінчається радість і радістю — смуток. Старість приходить за юністю, а за старістю... Чуєш? Не треба жалю. Так має бути. Всі ми приходимо і всі ми відходимо. Рано чи пізно, одразу чи потім. Головне, аби шлях наш — короткий чи довгий — не петляв манівцями і щоб полум'я серця було гарячим. Ми, солдати, не любимо смерті, ми — для життя, і наш поклик — життя.

Не дивуйся моїй велемовності, люба. Я не той, я далеко не той, якого ти знала. Чи лежу на далекому своєму косогорі, чи вітром лечу, аби глянути у твої милі очі, — все тривожуся, думаю. Воїн постійно в тривозі. За минуле й майбутнє, за мале і велике. Звідси, з цього піщаного пагорба, мені чути і видно усе: і ваші змагання за спокій, і ваш труд, і ваші щоденні клопоти...

Як я тут опинився? О-о, то довга розмова. Однак слухай. Та, гляди, батькам не обмовся ні словом. Навіщо терзати їхні душі? Вони обвиклились — і хай...

Так-от. Є на нашій землі річечка Несвіч. Тече вона подільськими пуццями, весною гомонить повновода, а влітку пересихає аж надто, лишає по собі піщані мілини та голого коріння мереживо. Ми не знали її, цієї річечки, ні з підручників, ні з оповідок. Жила собі Несвіч, петляла гаями та луками, очеретами мрійно шуміла, аж поки не приповзла на її береги війна.

Війна прийшла до Несвічі разом з нами однієї осінньої днини. Батальйон наш дуже порідів, одступаючи

десь від Гродно, не раз вириваючись з оточення. Людей лишалося мало, поповнення вже ніхто не давав. Далекі від битих шляхів несвічанські ліси здались тоді затишком, на який давно всі очікували. Ми чистили зброю, перевіряли набої, вмивалися студеною річковою водою, прали білизну і сушили її біля вогнищ. День видався теплий, погожий, і одразу ніби забулись війна, недавні сутички з ворогом... Чи багато треба солдатові? Казанок засмаченої салом картоплі, трошки тепла од вогню, пучку махорки і хоч півгодинки спокою, спогадів. Та це тільки на першій порі. Оті ж такі кільканадцять хвилин споминів перевертають солдатові душу, нагадують — хто він і навіщо він.

Пам'ятаю, ми сиділи на зваленій снарядом сосні і що б ти думала? І говорили про тебе. Так, так, не дивуйся — саме про тебе. Чому? У мене ж не було твого фото, і я мусив про тебе розповідати. І я розказував друзям, запевняв, що скоро все це скінчиться, і ми повернемося додому, і будемо ще більше любити своїх наречених, і ніколи не допустим війни, не допустим розлуки.

Це було десь опівдні. Пахло опалим листям, грибами. Та так, що голова наморочилась... Ти пригадуєш наші мандрівки до лісу, ти не забула їх, люба?

Отож — ми сиділи, гуторили... Десь опівдні. Опівдні. А надвечір, коли батальйон мав рушати (йшли переважно ночами), розвідка принесла лиху звістку: ворог напав на наш слід. Ти уявляєш, що значило тоді для нас зустрітися з ворогом? Для нас — потомлених, пригнічених — з озброєним до зубів фашистом? Щоправда, батальйон уже звик до таких несподіванок. Кожен знав своє місце, своє діло. Воно полягало у тому, щоб якнайбільше вбивати. І ми нищили чужинців — як могли і скільки могли. Бо за нами була Вітчизна, за нами лежали поля, диміли заводи, за нами текла-гомоніла малесенька Несвіч, за нами... за нами була ти. Твоя ніжність, твоє материнство священне. Ми не могли не вбивати — щоб усе те жило.

Бій почався звичайно. Підпустили ворога, вдарили. Наче зараз, бачу перед собою довготелесого, в короткій зеленій шинельці солдата, що, боязко озираючись, ішов на мене. Я натиснув гашетку, коли до нього лишалося метрів із двадцять. Солдат спочатку ніби спіткнувся, потім важко сперся плечем об сосну: він ще намагався спрямувати свій автомат, що висів на грудях, — очевидно, ду-

мав стріляти, — але зброя не слухалась. Раптом солдат глянув у мій бік. Вирячені очі мовби чогось шукали. Чого шукали ті очі? Мене, що ранив його? Чи, може, вони хоч востаннє хотіли по-людському глянуть на світ, побачити його таким, як він є... Не знаю, не відаю, хоч досі бачу перед собою ті очі, погляд той досі мене бентежить.

Довго триматися ми не могли. Перевага була на їхньому боці. Але не відступити — було в наших силах.

Увечері, при заході сонця, відбивали п'яту чи шосту навалу. Між деревами снувалися рідкі сутінки. Несвітцю поплівся легенький туман. Нас підняли в контратаку. Пригадую, ще здивувався, чому обабіч так мало людей, оглянувся і... кинувся вперед...

І кинувся вперед. Не бачив ні дерев, ані ворога — все змішалось, закрутилося... Я за щось зачепився, упав, намагався підвестись, а ноги ще більше плутались у в'язкому... Тоді я ліг і поповз — туди, де кричали «ура», де чулися постріли... Далеко-далеко. «Невже я так довго затримався?» — подумалось, і я силкувався наздогнати своїх.

Ворог відкотився. І цього разу він не прорвався. А я, здається, заснув. Дуже хотілося пити, мучила спрага, але бракувало сил, щоб піднятися... Потім з'явилася ти. Звідки ти тоді взялася, як відшукала мене серед того шаленого виру? І чому так швидко зникла? Я хотів тобі стільки розповісти... Чи, може, ти пішла нарвати квітів? Осінніх квіток? Спасибі, я так тебе ждав... І вдруге побачив, на одну лише мить: ти бігла полем, поміж житами, а назустріч тобі вставало велике сонце. Враз ти засяяла в його променях... Ударили дзвони — де вони там узялися?.. Ти засвітилася в ясному ореолі, ніби розтанула в ньому...

А ми все-таки стримали ворога, не відійшли. Ми стали твердо, навічно. І стоїмо. І будемо стояти. Бо це наша земля. Земля дідів наших і прадідів.

Чуєш, кохана! Не треба смутку... Зараз весна, гомонить наша Несвіч, несе води аж до Дніпра-Славутича. Вийди до нього, вклонися...

Тихо гойдаються сосни. Зеленіє барвінок. Сон голубіє ніжно так, ніжно... Скоро рясат зацвіте. Пригадуєш, як ми ходили по рясат? Пам'ятаєш?..

А поки що — я стою. І поки я тут — ніхто не посміє топтати наші квіти.

## ОСТАННЯ НІЧ

Так, видно, і його дорога кінчається: мліють руки, меркне зір, слабне пам'ять. А минуло ж тільки сорок сім весен. Сорок сім... Двадцять три — в неволі, десять — в солдатчині, останні ж... Власне, яка між ними різниця? В оцій незамкнутій тюрмі простій людині що воля, що неволя — однаковісінько.

Думки полохали і без того сторожку дрімому. Тарас Григорович, аби хоч трохи забутися й заснути, одганяв їх, та марно.

Вони чіплялись одна за одну, оживляли в пам'яті то сумний, то зрідка радісний спомин.

Поправив козушину, що прикривала посивілі од холоду, набряклі ноги.

— Федоре! — охрипло гукнув сторожа.

Два місяці лежання збезсилили його. Коли б хоч житло як житло — можна було б поборотися з хворобою, а то, як не кажи, майстерня. Простору хоч возом катайся, а нагріти — не нагрівш. Із вікна, що від підлоги сягає на кілька метрів, дме, стіни вогкі, промерзли... На антресолях, де стоїть таке-сяке ліжко, холод і холод. І нічим од нього захиститися.

Сторож, мабуть, не чув. Хворий, зібравшись із силами, гукнув дужче і одразу зайшовся надривним кашлем. Колись могутні груди важко заходили під білою, розстебнутою до останнього гудзика сорочкою, здригались од шаленого клекоту.

Блідою, що аж просвічувалася, рукою поет потягнувся до склянки на табуретці. Кілька ковтків води трохи заспокоїли кашель.

Ввизу, в майстерні, загомоніли. «Жемчужников? — намагався вгадати Тарас Григорович. — Голос ніби його...» Та через кілька хвилин на антресолі піднявся Михайло Лазаревський.

— З днем народження, друже!

— Спасибі... Сідай.

— Лазаревський підсунув стільця ближче до ліжка.

— Не легшає?

— Де там!.. Груди болять... Ніби копу жита оце змолотив.

Він дихав часто і важко. Вимучене лице вкривав холодний піт.

— Подай мені он ті ліки,— попросив,— може, трохи одпустить... Дихати не дає.

— То я налляю. Як тобі: повну чи половину?

— Лий повну... Та сколотни.

Лазаревський налив у ложечку каламутної рідини, підніс хворому.

Тарас Григорович нехотя взяв ліки, потримав, ніби роздумуючи, що з ними робити, і проковтнув.

— Пропаду,— мовив, кинувши ложку на табуретку.— Осточортіло все... Перо — і те вже ледве тримаю... Напиши братові... може, приїде... Кликав на весілля, а потрапить на похорони.

Поет замовк. Мовчав і Лазаревський. Згадка про весілля, яке ще недавно здавалося таким реальним, додавала смутку.

— А що вона,— зрештою обізвався гість,— заходить, одвідує?

— Ликера? Ні... Та й нащо? Ятрити душу?.. Не судилося...

Йому, видно, знову душило у грудях, бо судорожно захалав ротом повітря. Лазаревський підхопив хворого за плечі, звів на подушках.

— Заспокойся. Що про те думати? Тобі треба одужати.

Тарас дивився на нього запаленими, повними глибокого жалю і невимовного докору очима.

— Мені б до весни дотягнути,— сказав перегодя, як напад минув,— та на Україну... Там, може, і полегло б. Може, ще і подихав би. Їхати треба, бо помру неодмінно...

— Так уже й помреш! Іще потопчемо рясту.

— Спасибі, брате, за добре слово,— болісно усміхнувся Шевченко.

Хтось зайшов до майстерні, швидко почав підніматися сходами.

— Кого там доля послала? — нетерпеливився Тарас. І зрадів, побачивши у своїй непривітній господі лікаря Едуарда Барі.

Середнього зросту, не по літах рухливий, Едуард Якович швидко роздягнувся, за звичкою пригладив клинцювату сиву борідку.

— Як іменинник? — підійшов до ліжка, взяв руку хворого, потиснув злегка і тримав, звіряючи пульс.— Кашляли? — Спокійні, уважні очі лікаря спалахнули тривогою.— Ляжте ниць,— попросив, дістаючи стетоскоп.— Зручніше, не напружуйтеся... Так... Дихати глибше...



Іще...— Барі час од часу поглядав на Лазаревського. Діло кепське, казав його погляд, але голос, як і досі, був рівний, на диво спокійний.

— Тепер поверніться на спину,— попросив Едуард Якович і знову припав до трубки.— Не дихати... Дихайте... Ще раз...

І тут хворий не витримав: шалений кашель вибухнув з його грудей, затряс усім тілом. Лікар висипав йому до рота порошок, дав запити. А Лазаревському черкнув на папірці: «Легені почали набрякати».

Тарас Григорович почав задихатися. Лице його враз посиніло, очі мало не вилазили з орбіт.

Барі квапливо поклав хворому на груди «мушку».

— За віщо такі муки? — простогнав поет.

Едуард Якович обережно витер його змокріле чоло, мовив:

— У всякого своя доля... Так, здається, у вас?

— Одчиніть квартиру,— попросив Тарас Григорович.

Свіже, морозне повітря трохи підбадьорило його. Попросив видушити в склянку з водою цитрину, випив.

Лікар почав одягатися.

— Я ненадовго, в клініку,— шепнув Лазаревському.— Бажано нікого сюди не пускати.

Була п'ята пополудні. Короткий зимовий день непомітно згасав, просторі зали академічної майстерні вповнилися вечоровими сутінками. Кількох шагувальників, що нагодилися, Лазаревський змушений був відправити назад, пообіцявши передати іменинникові їхні поздоровлення.

Незабаром повернувся Барі, а з ним давній Тарасів приятель, друг по заслання лікар Павло Адамович Круневич.

— Що нового? — запитав Едуард Якович Лазаревського.— Не кашляє?

— Хвалити бога, дримає.

Тарас Григорович, видно, почув їхню розмову, бо одразу ж тривожно запитав:

— Хто там?

— Це я, Тарасе,— обізвався Павло Адамович,— Круневич.

— А!.. Ходіть же, голубчику, сюди.

Лікарі поспішили на антресолі.

— Бачите, яка ледащиця з мене зробилася,— озвався Тарас Григорович.— Навіть підвестися важко.

— Лежіть, лежіть,— заспокоїв його Круневич.— Ще не все втрачено.

— Ні, цього разу — все... Якби додому... на дніпрові простори... Там би я ще, може, пожив...

Гості спустилися вниз, та мусили поспішно вертати назад: Шевченкові різко погіршало.

Знову поклали «мушку». Через деякий час напад хвороби минув, хоч біль у грудях не припинився. Тарас Григорович уже не розмовляв. Навіть не стогнав. Кожне слово, кожен звук коштували йому неймовірних зусиль. Повними смертельної муки очима обводив він своє убоге житло, наче прощався з ним і шукав, що взяти з собою в далеку дорогу. Видно, так нічого й не вибравши, заплющив очі і одвернувся від світла...

Ніч минала у муках. Давно пішли Едуард Якович і Круневич. Лазаревського він так само упросив залишити його — принаймні до ранку.

...За широкими вікнами тужно вис і від того здається ще холоднішим північний вітер; знизу час од часу бухкає своїми чоботищами сторож... А думки одна за одною шугають, мов блискавки. Здається, вони ніколи не докучали йому так, як сьогодні. «Невже справді кінець? Кажуть, перед смертю думки особливо обсїдають людину... Кінець. Отут... Серед снігів та морозів. А так хотїлося хоч на старість мати свій кутік, там, на Україні, на зелених кручах Дніпра... Хатинічку та дві тополі коло неї...»

Може, погасити свічку? Вогонь нестерпно ріже очі... Тарас Григорович узявся пальцями за гніт і — диво — не відчув болю. Полум'я моргнуло, зникло. І тої ж миті хворому стало моторошно. Здалося, ніби його зачинили в темниці, а то й в домовині. Ні, ні! До дідька темряву!

Шевченко поспіхом засвітив свічку. Хто там гомонить унизу? Кому ще не спиться?..

Тарас Григорович дістав шматочок цитрини, вмочив його в цукор. Скоріше б світало! Вранці прийдуть друзі, а з ними легше... Легше? Йому й справді якось наче полегшало. Ніби одлягло в грудях, не душить. І голова стала легша. А то ж була — мов чавунна. Отже, правду казав Круневич: ще не все втрачено. До ранку він засне, одпочине, а там, коли піде на поправку, почне збиратися на Україну. Там уже весна. Проліски, сон-зілля... А скоро й журавлі повернуться з вирію... Україна!..

Але треба спочити. Знову погасив свічку. Ліг, натягнув на себе ковдру.

«Спати? Скільки не вставав, а нині полегшало і лежати? Досить!»

— Федоре! Гов, друже! — гукнув Тарас, підводячись на ліжку.

Сторож неспішно почав підніматися.

На антресолях спочатку виткнулася голова у великій кудлатій шапці, затим — плечі.

— Слухаю.

— Нагрій мені, брате, окропу. Пити хочеться. Та прибери, будь ласка, отут.

Шевченко всунув ноги у виступці, накинув кожуха, ступив крок, другий і захитався. «Що це я? Голова паморочиться...» Стояв, тримаючись за стіну, і важко дихав.

— Лежали б,— обіззався Федір.

— Спасибі... Мені наче краще. Може, й зовсім одужаю... Скільки воно вже часу? Не знаєш? Живемо ми з тобою, як ті кроти... Не ми одні, кажеш? І то правда... Суца правда.

Йому полегшало.

Поволі переставляючи ноги, Шевченко спускався вниз. Шалено билося серце, тремтіли руки. «Ослаб я,— з гіркотою думав Тарас.— Швидше б вирватися з цієї неволі... На Україну, на простір. Там хай і смерть. Аби на рідній землі...»

Перш ніж ступити до майстерні, Шевченко зупинився у дверях. Стояв задуманий, з пониклим чолом. Нараз щось кольнуло в грудях — Тарас Григорович аж навшпиньки став, судорожно вхопився за двері. Хотів гукнути, та голос застряв, руки ослабли... Все ще спираючись плечем на одвірок, важко сунувся вниз. Упав горлиць на промерзлий широкий поріг.

А надворі тривожно бився у вікна і скиглив холодний вітер.

## ЗМІСТ

### *Оповідання*

Совість . . . . .	5
Мати землі . . . . .	17
Горький запах живиці . . . . .	29
Дорога в далину . . . . .	36
Грімке літо . . . . .	44
Біле озеро . . . . .	54
Місцевий історик . . . . .	60
Вітер далеких доріг . . . . .	68
Висота . . . . .	78
Краплина води . . . . .	86
Зозулині літа . . . . .	93
Світло твого вікна . . . . .	103
Прелюд . . . . .	108
В очах дитини . . . . .	136
Нічна злива . . . . .	141
Восени, коли падає листя . . . . .	146
Новела про любов . . . . .	153
Остання ніч . . . . .	158
За красою. <i>Повість</i> . . . . .	163

*Николай Яковлевич Олейник*

**Терпкий запах живици**

Повесть, рассказы

Издательство «Радянський письменник»

(На украинском языке)

Редактор *В. Г. Омелянчук*

Художник *О. О. Александров*

Художній редактор *М. П. Вуек*

Технічний редактор *В. В. Чала*

Коректор *Г. В. Плачинда*

Информ. бланк № 805

Здано на виробництво 29. 08. 79. Підписано до друку 19. 12. 79.  
БФ 24175. Формат 84×108<sup>1</sup>/<sub>32</sub>. Папір друкарський № 2. Звичайна  
нова гарнітура. Високий друк. 6<sup>1</sup>/<sub>4</sub> фіз.-друк. арк., 10,5 ум.-друк.  
арк., 10,82 обл.-вид. арк. Тираж 65 000 пр. І завод (1—30000 пр.).  
Зам. 1303-9. Ціна в оправі 85 к.

«Радянський письменник»,

Київ, бульвар Лесі Українки, 20.

Львівська книжкова фабрика «Атлас» республіканського виробни-  
чого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Львів,  
Зелена, 20.

**Олійник М. Я.**

**О-54** Терпкий запах живици: Повесть, оповідання.— К.:  
Рад. письменник, 1980.—200 с.

Письменник порушує ряд морально-етичних питань, осмислює  
духовний світ сучасника, який творить нове життя і збагачує  
його своїми високими душевними пориваннями.

Повесть «За красою» — лірична сповідь автора, котрий в ша-  
нобі скиляється перед рідною землею, красою її природи, благо-  
родством її людей.

85 коп.

Библиотека БК

